

İqtisadiyyat: makro fənni üzrə imtahan suallarının cavabları

1. Makroiqtisadi nəzəriyyənin yaranması və inkişafı

Makroiqtisadiyyat (yun. Makros-böyük deməkdir) bir elmi nəzəriyyə kimi XX əsrin 30-cu illərində formalaşmağa başlamış və onun əsasını “Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyələri” adlı əsərinin müəllifi Keyns qoymuşdur. Dövlətin iqtisadi proseslərin tənzimlənməsinə müdaxilə etməsi, iqtisadiyyatın bütövlükdə cəmiyyət miqyasında öyrənilməsinin zəruriliyi makroiqtisadiyyatın yaranmasına səbəb oldu. Sonrakı illərdə makroiqtisadiyyatın tədqiqat sahəsi daha da genişləndi. Məsələn 1950-ci illərdən başlayaraq iqtisadiyyata dair dərsləklərdə o ayrıca bir bölmə kimi öyrənilir, həmçinin makroiqtisadi problemlər riyazi modellər əsasında şərh olunurdu. Bu isə makroiqtisadiyyat üçün əsas olan real iqtisadi hadisə və proseslərin sistemli şəkildə izahından uzaqlaşmaq idi. Lakin sonralar, 50-60-cı illərdə yaranan nəzəriyyələr də makroiqtisadiyyatın iqtisadi, sosial və psixoloji hadisələrlə qarşılıqlı əlaqəli şəkildə öyrənilməsinə üstünlük verilmişdir.

2. Makroiqtisadiyyatın predmeti

Makroiqtisadiyyat bütövlükdə iqtisadiyyatın fəaliyyətini öyrənən bir bölmə olmaqla makroiqtisadi hadisə və prosesləri tədqiq edir və onların arasında asılıqları və qanunauyğunluqları aşkar edir. Onun tədqiq etdiyi iqtisadi problemlər: milli hesablar sistemi, iqtisadi artım, onun amilləri və templəri, iqtisadiyyatın tsiklik inkişafı, makroiqtisadi müvazinat, məşğulluq və işsizlik, qiymətlərin ümumi səviyyəsi, maliyyə-kredit münasibətləri, dövlətin iqtisadi siyasəti, milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatına inteqrasiyası, iqtisadi təhlükəsizlik və sairidir. Belə ki, UMM və UDM-in həcmi və strukturunu, inflyasiyanın səbəblərini və tənzimlənməsi yollarını, tədiyyə balansını müəyyən edir. İqtisadi artımın mənbələrini, amillərini və həyata keçirilmə mexanizmini, milli iqtisadiyyatın xarici iqtisadi əlaqələrini öyrənir. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətlərini göstərir, iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsinin həddini, tənzimlənməsini və buna yönəldilmiş iqtisadi siyasətin mahiyyətini və s. məsələləri tədqiq və təhlil edir, iqtisadiyyatın perspektiv inkişaf istiqamətlərini əvvəldən görməyə imkan verir, gələcək iqtisadi proqnozları müəyyən edir.

3. Makroiqtisadiyyatın metodları

Makroiqtisadiyyat iqtisad elminin tərkib hissəsi olduğundan onun üçün xarakterik olan normativ və pozitiv, abstraktdan konkrətə doğru, analiz və sintez, tarixi və məntiqi metodlar makroiqtisadiyyat üçün də eynidir. Lakin onun model, dövrən, aqreqat, müvazinat kimi özünəməxsus spesifik metodları da mövcuddur. Model metodu iqtisadi hadisə və proseslərin

qarşılıqlı əlaqəsini və onların funksional asılılığını həyata keçirir və bu məntiqi, qrafik, riyazi şəkildə tətbiq olunur.

Makroiqtisadi təhlilin aparılmasında statistik balans və riyazi metodlardan da istifadə olunur. Statistik metod milli iqtisadiyyatda baş verən proseslərin kəmiyyət və keyfiyyət tərəfini əks etdirir. Riyazi metod vasitəsilə iqtisadiyyatın bütün bölmələri arasında funksional asılılığı öyrənilir. Balans metodunda bütün bazarlarda istehsal və satışın, gəlir və xərclərin həcmi, məcmuu, tələblə məcmuu təklifin, əmanətlərlə investisiyalarla arasındakı uyğunluğun üzə çıxarılması mümkün olur.

4. Makroiqtisadi modellər

Makroiqtisadi model bir tərəfdən daxili dəyişikliklərin (endogen), digər tərəfdən xarici iqtisadi dəyişikliklərin (ekzogen) mahiyyət və qanunauyğunluqlarını əks etdirir. İqtisadi proseslərin gedişində xərclər və gəlirlərdə olan dəyişikliklər dövrən modellərində əks olunur və açıq və qapalı iqtisadiyyatlar üçün fərqlidir. Qapalı iqtisadiyyatlarda xərclər və gəlirlərdəki dəyişikliklər ev təsərrüfatı ilə sahibkarlıq bölməsi arasında baş verirsə, açıq iqtisadiyyatlarda dövlət və xüsusi bölmənin də xərc və gəlirləri nəzərə alınır. Ümumi müvazinat modelində milli iqtisadiyyatlarda mövcud olan bütün bazarlarda ümumi tarazlığın təmin olunması nəzərdə tutulur. Aqreqat modeli vasitəsilə iqtisadiyyatın hərəkəti vahid orqanizm şəklində təhlil edilir, eyni növ və xüsusiyyətlərə malik məcmuu əmtəə və xidmətlər, əmək və pul bazarlarının təhlilinə üstünlük verilir. Makroiqtisadi proseslərin təhlili və tədqiqi iqtisadi fəaliyyətin nəticələrini qiymətləndirməyə, neqativ hadisələri üzə çıxarmağa, iqtisadi siyasət işləyib hazırlamağa kömək edir və müəyyən nəzəri konsepsiyalar əsasında proqnozlar maddiləşdirilir.

Modelləşdirmə üsulunda istifadə olunan modellər aşağıdakılardır: AD(məcmuu tələb) - AS(məcmuu təklif), İS(investisiya əmanət) - LM(pula tələb, pul kütləsi), neoklassik (təklifin tələb yaratması), Keyns (tələbin təklif yaratması), Filips (işsizliklə inflyasiya arasında) və s. modellərdir.

5. Makroiqtisadiyyat və milli iqtisadiyyatın oxşar və fərqli cəhətləri

Makroiqtisadiyyat və milli iqtisadiyyat anlayışları bir birinə o qədər uyğundur ki, bəzən onların məzmunu eyniləşdirilir. Bu da onların bir-birinə oxşar cəhətlərinin çox olmasıdır. Məsələn hər ikisi vahid iqtisadi məkana ümumdaxili məhsulun səviyyəsinə iqtisadi artımın amillərinə, ictimai istehsalın strukturuna, təkrar istehsalın proporsiyalarına görə eynidir. Onların fərqləndirici xüsusiyyəti isə konkret tarixi şəraitdən, mövcud iqtisadi potensialdan, ölkə iqtisadiyyatının mənafeyinə uyğun istifadə edilməsinin qanunauyğunluqlarıdır. İqtisadiyyatın

milli səviyyəsi, müəyyən tarixi şəraiti vahid iqtisadi məkanı nəzərdə tutursa, makro səviyyəsi isə onun böyük, iri miqyaslı həcmi əks etdirir. Makroiqtisadiyyat iqtisadi sistemin ümumi qanunauyğunluqlarından irəli gələn hadisə və prosesləri öyrənsə, milli iqtisadiyyat ayrı-ayrı dövlətlərin inkişafını xüsusiyyətlərindən irəli gələn spesifik qanunauyğunluqları öyrənir. Buna görə də milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi, iqtisadi sistemin necə fəaliyyət göstərməsini əks etdirir. Beləliklə hər bir xalqın milli və iqtisadi mənafeini ifadə edən və müəyyən iqtisadi sistemdə fəaliyyət göstərən iqtisadiyyatı milli iqtisadiyyatdır.

6. Milli iqtisadiyyat anlayışının məzmunu

Milli iqtisadiyyat dedikdə ölkənin ərazisində olan iqtisadi ehtiyatlardan əhalinin mənafeinə uyğun istifadə edilməsi ilə bağlı münasibətlər başa düşülür. Milli iqtisadiyyat müəyyən coğrafi məkana, tarixi ənənələrinə, milli mənəvi dəyərlərə əsaslanan istehsalın tarixən formalaşmış sahə, ərazi və texnoloji quruluşuna malik olan, xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələr quran bir iqtisadiyyatdır. O millətin mənafeini baxımından makroiqtisadiyyatın inkişafıdır. Alman iqtisadçısı F.List ilk dəfə olaraq milli iqtisadiyyat anlayışının mahiyyətini izah edərək göstərmişdir ki, ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatı öz qanunlarına uyğun inkişaf edir. Buna görə də hər bir ölkə üçün milli iqtisadiyyat xarakterikdir. Bu iqtisadiyyatın vəzifəsi isə millətin məhsuldar qüvvələrinin inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasıdır. F. Listin bu konsepsiyası sonralar digər alman iqtisadçıları V. Oykenin nəzəriyyəsi və L. Erxardın islahatları sayəsində alman iqtisadiyyatının proqram sənədinə çevrildi və az müddət ərzində Almaniyada iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə dünyanın qabaqcıl ölkələrinə çevrildi. Bu günkü dövrdə sosial yönümlü iqtisadiyyatın formalaşmasının əsasını məhz alman modeli təşkil edir. Hər bir milli iqtisadiyyatların özünəməxsus inkişaf meyilləri və məqsədləri olmasına baxmayaraq əsas məqsədləri iqtisadi artımı, yüksək məşğulluq səviyyəsinin, yüksək iqtisadi səmərəliliyin gəlirlərin stabil səviyyəsinin, tədiyyə balansının tarazlığının təmin edilməsi və cəmiyyətdə sosial ədalətə nail olunmasıdır.

7. Milli iqtisadiyyatın formaları

Milli iqtisadiyyatın formaları müxtəlif meyarları baxımında təsnifləşdirilir, siyasi və iqtisadi müstəqillik səviyyəsinə görə müstəqil, asılı və yarım asılı, beynəlxalq inteqrasiya səviyyəsinə görə açıq və qapalı, iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə zəif, inkişaf etmir və inkişaf etməkdə olan milli iqtisadiyyatlar sahələrin inkişaf xarakterinə görə sənaye yönümlü, aqrar yönümlü və ya xidmət sahələrinin üstün inkişaf etdiyi milli iqtisadiyyatlar mövcuddur.

Müstəqil milli iqtisadiyyat tam formalaşmış sağlam bir iqtisadiyyatdır. Başlıca və ilkin şərti dövlətin siyasi və iqtisadi müstəqilliyidir. Müstəqil iqtisadiyyat bazar iqtisadiyyatına əsaslanan, çoxnövlü mülkiyyət formalarına mənsub olan, öz-özünü təkrar istehsal etmək qabiliyyəti olan, möhkəm maliyyə-kredit, vergi sisteminə, yüksək infrastruktura, səmərəli istehsal əlaqələrinə, dövlət idarəçiliyi ənənələrinə və tənzimlənməsinə malik olan bir iqtisadiyyatdır. Artıq tarixi cəhətdən müstəqil olan dövlətlər (İlgiltərə, Almaniya, Fransa) ya da siyasi müstəqillik əldə etdikdən sonra ABŞ sivilizasiyalı müstəqil, milli iqtisadiyyat mərhələsindədir. Bu ölkələrdə bazar münasibətlərinin geniş inkişafı, iqtisadi inkişafın milli maraqlara uyğunluğu tam təmin olunur. Müstəqil milli iqtisadiyyatlar həm də sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə inkişaf etmiş ölkələrdir.

Yarımasılı milli iqtisadiyyat iqtisadi cəhətdən tam azad olmadığı üçün öz xalqının mənafeyini qismən ifadə edir. Siyasi və iqtisadi cəhətdən formal müstəqil olub iqtisadiyyatı tam azad sürətdə inkişaf edə bilməyən ölkələr bu qrupa daxildir.

Tam asılı milli iqtisadiyyat - müstəmləkə xarakterlidir. Belə ki, bu ölkələrdə həm siyasi, həm də iqtisadi müstəqillik mövcud olmur. Onların iqtisadiyyatı asılı olduqları dövlətlərin mənafeələrinə uyğun formalaşdırılır.

8. Milli iqtisadiyyat və milli iqtisadi sistem

Eyni iqtisadi sistemdə müxtəlif nəticələri ilə fərqlənən milli iqtisadi sistemlər fəaliyyət göstərir. Bunların fəaliyyəti iqtisadi sistemin səmərəliliyini əks etdirir. Milli iqtisadi sistemin formalaşmasında onun iqtisadi potensialının istifadəsi və bölgüsü çox əhəmiyyətlidir. İqtisadi potensial milli iqtisadiyyatın istehsal imkanlarını əks etdirir və bura milli sərvət, təbii sərvətlər, insan resursları, investisiya, elm və innovasiya potencialları, əsas kapital, maliyyə və qeyri-maliyyə aktivləri, xarici iqtisadi potensial, idarəetmənin təşkili aiddir. İqtisadi potensial milli iqtisadiyyatın səmərəli inkişafının təminatçısı və sürətli iqtisadi artımın amilidir. Ölkədə mövcud olan bütün resurslar nominal iqtisadi potensial, təkrar istehsal dövriyyəsinə müəyyən vaxt ərzində cəlb edilənlər isə real iqtisadi potensialdır. İqtisadi potensialdan səmərəli istifadə təbii, əmək, kapital, intellektual və texnoloji resurslardan məqsədyönlü və mənəvi dəyərlər çərçivəsində fəaliyyət göstərilməsidir. Deməli milli iqtisadiyyat həmçinin ölkə ərazisindəki iqtisadi potensialdan cəmiyyət üzvlərinin mənafeələrinin reallaşması prosesi kimi təzahür edir.

9. Təkrar istehsalın mahiyyəti

Məlumdur ki, cəmiyyətin əldə etdiyi bütün növ məhsul və xidmətlər təkrar istehsalın nəticəsidir. Mikro səviyyədə təkrar istehsal məhsul və xidmətlər istehsalıdır, istehsal və istehlak xarakterli məhsul və xidmətlər istehsalının daimi təkrarlanması prosesidir. İctimai təkrar istehsal milli məhsulun təkrar, istehsalı olub cəmiyyətin əldə etdiyi bütün məhsul və xidmətlərin təkrar istehsalıdır. Əgər fərdi təkrar istehsalda fərdi mənafehlərin təmin olunursa ictimai təkrar istehsalda ölkənin iqtisadi inkişafı və cəmiyyət üzvlərinin iqtisadi və sosial rifahının yaxşılaşdırılması məqsədinə xidmət edilir. Bu proses daim, fasiləsiz, qarşılıqlı əlaqədə baş verir və ardıcıl olaraq istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak mərhələlərindən keçir. Təkrar istehsalın fasiləsizliyini təmin edən şərt də onun istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak mərhələlərinin vəhdətliyidir. Əgər istehsal cəmiyyətin tələbatına müvafiq şeylər yaradırsa, bölgü isə istehsal amillərinə görə istehsalın nəticələrini bölüşdürür. İstehsal olunan məhsul və xidmətlər bölgü fazasından mübadilə fazasına keçir, yəni bütün məhsullar və əmtəələr istehsal olunanadək alınır-satılır, mübadilə edilir. Nəhayət istehlakda hazır məhsul və xidmətlərin istehlakı baş verir. İstehsalın məqsədi istehlak üçün məhsul və xidmətlər yaradırsa, istehlak da istehsalın gələcək baş verməsi və davamı üçün sifarişlər verir.

10. Təkrar istehsalın xarakterik xüsusiyyətləri

Cəmiyyətdə təkrar istehsal prosesinin baş verməsi üçün istehsalın bütün amilləri və elementləri də təkrar istehsal olunmalıdır. Yəni istehsal vasitələri iş qüvvəsi, o cümlədən iqtisadi münasibətlər də təkrarlanmalıdır. İctimai təkrar istehsalın xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də onun reallaşmasıdır, yəni istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin satılmasıdır. Məhz milli iqtisadiyyatın tarazlı və dinamik inkişafı bütün əmtəələrin satılması, istehsal vasitələri və istehlak şeylərinin əvəzlənməsi şərtindən çox asılıdır. Makrosəviyyədə təkrar istehsalın xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də onun xarici iqtisadi əlaqələrlə mövcud olaraq həyata keçirilməsidir. Xarici ölkələrə daim təkrarlanan və davam edən münasibətlər müasir təkrar istehsalın məzmununu təşkil edir.

Ayrı-ayrı sistemlərdə cəmiyyətin başlıca problemləri müxtəlif təsərrüfatçılıq mexanizmləri ilə həll olunur. Lakin bütün sistemlərdə istehsalın həcmi və keyfiyyətinin daim artırılması, onun texniki və texnoloji bazasının təkmilləşməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, istehsalçıların marağının təmin edilməsi, təkrar istehsalın qanunauyğunluqları və ümumi cəhətləridir.

11. Təkrar istehsalın növləri

Qeyd etmək lazımdır ki, təkrar istehsalın ilkin növü sadə təkrar istehsaldır. Sadə təkrar istehsalda məhsulun həcmi, habelə istehsal amillərinin kəmiyyəti hər bir sonrakı gedişdə adətən dəyişməz qalır. O əsasən natural təsərrüfatın hökmran olduğu dövrlərdə üstünlük təşkil etmişdir. Geniş təkrar istehsal daha çox sonrakı istehsal prosesində istehsal olunan məhsulun həcmnin və keyfiyyətinin artması ilə xarakterizə olunur. Geniş təkrar istehsalın baş verməsi üçün hər bir istehsal tsiklinin başlanğıcı üçün əlavə və daha keyfiyyətli ehtiyatlar lazımdır. Təkrar istehsalın bu cür təsnifatı onun miqdarca kəmiyyəti baxımından aparılır. Lakin sadə təkrar istehsal bir abstraksiyadır, çünki insanların tələbatları kəmiyyət və keyfiyyətcə artdığı üçün təkrar istehsal bir yerdə dura bilməz və daim genişlənməlidir.

Müasir şəraitdə istehsalın inkişaf səviyyəsi daim dəyişdiyindən, yəni yüksək inkişaf səviyyəsindən aşağı inkişaf səviyyəsinə düşməsi və əksinə iqtisadiyyatda tənəzzüllü dəyişikliklər yaradır. Bu cür təkrar istehsal tənəzzüllü təkrar istehsal adlanır. Belə hallar xüsusilə iqtisadi böhranlar, müharibə şəraitində baş verir. İqtisadiyyatın tənəzzüllü vəziyyətində istehsalın aşağı düşməsi nəticəsində işsizlik artır, gəlirlər aşağı düşür. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bütünlüklə iqtisadiyyatda tənəzzüllü vəziyyət gücləndiyi halda, onun ayrı-ayrı hissələri mütərəqqi inkişafını saxlaya bilər. Məsələn, bazar iqtisadiyyatına keçidin ilk illərində Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün tənəzzüllü təkrar istehsal xarakterik olmuşdur.

12. Təkrar istehsalın tipləri

İstehsal prosesinin həcmnin, miqyasının genişlənməsi iki yolla baş verə bilər. İstehsal amillərinin, o cümlədən işçi qüvvəsinin sayının artımı hesabına istehsalın həcmnin genişlənməsi ekstensiv təkrar istehsaldır. Bu inkişaf ilkin dövrlərdə olmuşdur. Lakin iqtisadi ehtiyatların məhdudluğundan istehsalın miqyasının belə genişlənməsi mümkün olmur. Ona görə də elmi-texniki tərəqqinin nəailiyyətlərinin tətbiqi nəticəsində istehsal prosesinin təkmilləşməsi və keyfiyyətcə yaxşılaşması baş verir ki, bu intensiv təkrar istehsalı təşkil edir. İstehsal texniki tərəqqi ilə bağlı texnoloji inkişaf üsuluna daxil olur. İntensiv təkrar istehsal inkişafında tədrici və hərtərəfli intensivləşmə baş verir. Tədrici intensivləşmədə istehsalın yalnız bir amili, (əl əməyinin maşınla əvəz edilməsi), ikincisi hərtərəfli intensivləşmədə isə istehsalın bütün amilləri intensivləşdirilir istehsal amillərinin qənaət hesabına əmək məhsuldarlığının artırılması. Real həyatda intensiv və ekstensiv geniş təkrar istehsal xalis formada deyil, qarışıq formada fəaliyyət göstərir. Əgər ekstensiv amillər çoxluq təşkil edirsə iqtisadiyyat məsrəfli, intensiv amillər üstünlük təşkil edirsə, bu səmərəli, iqtisadiyyat hesab olunur.

13. Makroiqtisadi göstəricilər

Beynəlxalq statistika təşkilatları tərəfindən makroiqtisadi göstəricilər sistemində aşağıdakılar daxildir: Ümum Milli Məhsul (ÜMM) və Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM), Xalis Milli Məhsul (XMM), Milli Gəlir (MG), Şəxsi Gəlir (ŞG), Sərəncamda Olan Gəlir (SG). Makroiqtisadi göstəricilər milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsini, əhalinin rifah halını insanın inkişaf indeksindəki baş verən dəyişiklikləri əks etdirir. Hazırda 1993-cü ildə BMT-nin beynəlxalq standard kimi qəbul etdiyi milli hesablar sistemində makroiqtisadi dəyişiklikləri əks etdirən ÜDM son istehlak, investisiyalar, əmanət, sərəncamda qalan gəlir və s. göstəricilər də daxil edilir.

Ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsi bütövlükdə milli iqtisadiyyatın fəaliyyətin nəticəsinə daha tam əks etdirən ÜMM və ÜDM göstəricilərinin illik həcmi ilə müəyyən olunur.

14. Ümumi Milli Məhsul (ÜMM) və Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM)

MHS-də Ümum Milli Məhsul (ÜMM) və Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) natural və dəyər göstəriciləri ilə müəyyən edilir. Natural göstəricilər vasitəsilə ölkədə maddi istehsal və bəzi xidmət sahələrində yaranmış maddi-əşya şəklində olan məhsulların kəmiyyəti hesablanır. Dəyər ölçüsü vasitəsilə əmtəə və xidmətlərin dəyəri pul ilə hesablanır. ÜMM bir il ərzində ölkə daxilində istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin bazar dəyərini ifadə edir. O istehsalın həcmindəki dəyişikliyi daha dəqiq əks etdirir. ÜMM son əmtəə və xidmətlərin məcmusu olduğundan onun hesablanması son məhsuldan istifadə olunur. İstehsal prosesində istifadə olunan dövriyyə fondlarının dəyəri istehsalın bir neçə mərhələsində təkrarlandığı üçün təkrar hesablamalarda nəzərə alınmadığından aralıq məhsullar adlanır. Makroiqtisadi göstəricilər sistemində ÜMM-la ÜDM fərqləndirilir. Əgər ÜMM-a ölkə daxilində və xaricdə istehsal olunub ölkənin milli iqtisadiyyatına məxsus olan son məhsulların və xidmətlərin dəyəri daxildirsə, ÜDM isə ancaq ölkə daxilində yerli və xarici subyektlər tərəfindən istehsal edilən məhsul və xidmətlərin dəyər ifadəsində həcmidir. Başqa sözlə ÜMM-da heç bir ərazi əlaməti nəzərə alınmırsa, ÜDM-da bu amil nəzərdə tutulur. ÜMM-la ÜDM arasındakı fərq adətən ÜDM-un 1%-i səviyyəsində olur.

15. ÜDM-un hesablanması metodları

ÜDM ölkə daxilində müəyyən müddət ərzində istehsal olunan bütün son əmtəə və xidmətlərin bazar qiymətidir və bu düzurla hesablanır.

$$Y = C + J + G + NX$$

Burada: Y – ÜDM həcmi; C – istehlak xərcini; J – investisiyalar; G – dövlət xərclərini; NX – xalis ixrac xərclərinin göstərir.

ÜMM və ÜDM üç metodla hesablanır.

1-ci sahə metoduna görə - bütün sahələrdə istehsal olunmuş əlavə dəyərlərin həcmi.

2-ci xərc metoduna görə - əmtələrin alınmasına sərf olunmuş bütün xərclərin cəminə görə.

3-cü gəlir metoduna görə - məhsul satışından əldə olunmuş gəlirə görə.

ÜDM nominal və real formada hesablanır. Əgər əmtə və xidmətlər mövcud bazar qiymətləri ilə qiymətləndirilsə bu nominal ÜDM olur. Əgər hesablama zamanı inflyasiyanın hesabına qiymətin artması nəzərə alınarsa (çıxılırsa) bu real ÜDM olur. Real ÜDM həcmi nominal ÜDM-nin qiymət indeksinə olan nisbəti kimi hesablanır. Bundan başqa ÜDM-nin deflyatoru göstəricisindən də istifadə olunur ki, bu da nominal ÜDM-nin real ÜDM-yə olan nisbətidir. Nominal ÜDM/real ÜDM Ümumiyyətlə ÜDM-nin artım sürəti ölkənin iqtisadi inkişafını əks etdirirsə onun adambaşına düşən kəmiyyəti isə əhalinin həyat səviyyəsini əks etdirir. Keçən əsrin 90-cı illərinə qədər ölkələrin iqtisadi inkişaflarının müqayisəsi üçün ÜDM-un səviyyəsindən istifadə edilirdi. Sonrakı illərdə ÜDM-nin həcmi və onun adambaşına düşən kəmiyyəti deyil, insanın inkişafına nə dərəcədə təsir göstərməsi əsas hesab olunmuşdur. ÜDM-nin adambaşına düşən kəmiyyəti, insanların ləyaqətli həyat tərzinin formalaşmasının maddi əsası, onların iqtisadi rifahının meyarı kimi çıxış edir.

16. Makroiqtisadi göstəricilər sistemində milli gəlirin yeri və rolu

Əhalinin real vəziyyətini əks etdirən MG gəlir (MG) göstəricisi makroiqtisadi göstəricilər sistemində mühüm yerlərdən birini tutur. O həm də cəmiyyətin iqtisadi rifahı və onun təmin olunması göstəricisidir. Məhz buna görə də iqtisadi fikrin nümayəndələri A. Smitt, U. Petti, D. Rikardo, B. Buagilber, F. Kene, J. B. Sey, öz tədqiqatlarında MG anlayışı haqqında fikirlər söyləmişlər. MG ÜMM-dən istehlak edilmiş istehsal vasitələrinin dəyəri və dolaylı vergilər çıxıldıqdan sonra əmək haqqı, renta və mənfəətdən ibarət olan hissədir. İstehsal olunmuş MG xalis milli məhsuldan istehsalla əlaqədar olmayan vergiləri çıxmaq yolu ilə hesablanır. Milli gəlir həm də yeni yaradılan dəyərdir o istehsalçılar üçün istehsal amillərindən istifadəyə görə haq, istehlakçılar üçün isə cəmiyyətdən əldə etdikləri gəlirlərinin məcmuudur. Ona görə də MG-nin ilkin bölgüsü zamanı onu yaradanların, yəni istehsal amillərinin sahibi istehsalda iştirak payını əldə edirlər. Yenidən bölgüsü isə dövlət büdcəsi vasitəsilə cəmiyyətin digər üzvlərinin həyat səviyyəsi təmin olunur.

17. İqtisadi artımın mahiyyəti

Hər bir ölkədə milli iqtisadiyyatda baş verən dəyişiklikləri qiymətləndirmək məqsədi ilə iqtisadi artım anlayışından istifadə olunur. İqtisadi artım hər bir ölkənin iqtisadi inkişaf sürətini, real vəziyyətini müəyyən etməklə yanaşı, əhalinin sosial-iqtisadi həyatının əsasını təşkil edir. İqtisadi artım iqtisadi inkişaf prosesinin tərkib hissəsidir. İqtisadi inkişaf iqtisadi artım və iqtisadi tənəzzül mərhələlərinin vəhdətidirsə, iqtisadi artım milli iqtisadiyyatın inkişafının müsbət dəyişikliyi. Belə ki, iqtisadi artım müəyyən dövr ərzində ölkədə ümumi milli məhsulun və həmçinin onun adambaşına düşən hissəsini əks etdirir.

Iqtisadi artım əhalinin tələbatını daha dolğun ödəyə bilən məhsul və xidmətlərin miqdarının əvvəlkə dövrə nisbətən kəmiyyətə və keyfiyyətə artmasıdır. ÜMM və xalis məhsulun faizlə artımı və onların adambaşına düşən miqdarı kəmiyyət göstəricisidir və o insanların tələbini kəmiyyətə ödəyirsə tələbatların genişlənməsi və yenilənməsi ilə əlaqədar keyfiyyətli məhsullara olan tələb də artır. Əgər çox miqdarda məhsul insanların həyat səviyyəsini keyfiyyətə əks etdirmirsə, bu onun məzmununu tam əks etdirmir. Beləliklə iqtisadi artım iqtisadiyyatın əsas ziddiyyəti olan insanların artan tələbatları ilə ehtiyatların mədudluğu üzündən onun ödənilmə səviyyəsi arasındakı ziddiyyəti həll edir.

18. İqtisadi artımın amilləri və tipləri

Məhsul və xidmətlərin istehsalı üçün lazım olan şərtlər iqtisadi artım amilləri hesab olunur və bu amillər iqtisadi ədəbiyyatlarda tələb və təklif amilləri kimi göstərilir. Tələb amillərinə təbii və əmək resurlarının kəmiyyət və keyfiyyəti, əsas kapitalın həcmi və texniki tərəqqi və təklif amillərinə isə məcmu xərcərin səviyyəsi və ehtiyatların səmərəli bölgüsü aid edilir. Təklif amilləri onun fiziki həcmi yəni kəmiyyət cəhətdən artımın əks etdirirsə, tələb amilləri onun keyfiyyətini əks edilir. Ayrı-ayrı əlkələrdə iqtisadi artım səviyyələrindəki fərq bu amillərdən necə və hansı nisbətdə tətbiq edilməsindən asılıdır. Həm də bu amillər ayrı-ayrılıq da deyil, qarşılıqlı və əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərirlər.

Iqtisadi artımın ekstensiv və intensiv tipləri vardır. **Ekstensiv iqtisadi artımda** məhsul istehsalının inkişafı yalnız əlavə iqtisadi ehtiyatlardan istifadə edilməsi istehsalın maddi amillərinin həcmi artması yolu ilə baş verir.

İntensiv iqtisadi artım isə iqtisadi ehtiyatların hər vahidindən səmərəli istifadə edilməsini, əsas istehsal fondlarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsini istehsal proseslərinin texnologiyasının təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Başqa sözlə ekstensiv tip iqtisadi artımın kəmiyyət tərəfini əks etdirirsə, intensiv tip isə onun keyfiyyət göstəricilərini əks etdirir və onlar vəhdət şəklində fəaliyyət göstərirlər.

İqtisadi artımın intensiv tipi istehsalın intensivləşdirilməsinin meydana gəlməsi şəraitində baş verir. İntensivləşmə iri maşınlı istehsala, vaxta qənaətə əsaslandığı üçün istehsal istehsalın səmərəliliyi təmin edir və istehsalın texnoloji üsulunu təşkil edir. İstehsalın səmərəliliyi mümkün qədər az xərclə daha yüksək nəticənin əldə olması deməkdir.

19. İqtisadi artımın təmin olunması yolları

İqtisadi artımın uzunmüddətli təmin olunması yolları və vasitələri haqqında iqtisadi ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər iki amillə iqtisadi artım nəzəriyyəsində (K.Marks) əmək və kapital amili əsas götürülür. C.Keyns isə iqtisadi artıma nail olunmasında tələb amilinə xüsusi diqqət vermişdir. O, milli gəlirin həcmi və dinamikasını onun tərkib hissələri olan yığım və istehlak, əmanət və investisiya amilləri ilə əlaqələndirmişdir. İnstitusional məktəb iqtisadi artımda insanın amilinin yəni onun bilik səviyyəsi, intellektual qabiliyyəti, davranışına xüsusi fikir vermişlər. XXI əsrdə neoklassik, keynsçi və institusional məktəbin ideyalarını birləşdirən müasir məktəb uzunmüddətli iqtisadi artıma nail olmaq üçün əmək haqqının yüksəldilməsi və stimullaşdırılmasını iqtisadi artımın keyfiyyət halı kimi qəbul edirlər.

İqtisadi artım nəzəriyyəsində istehsal funksiyasını mühüm rolunu vardır. Bu Amerikan iqtisadçısı Y. Klark tərəfindən məhsulun buraxılışının həcmi ilə məsrəf amilləri arasında ki əlaqə kimi izah edilmiş və onu kapital və əmək amilinə tətbiq edilmişdir. Sonralar Amerika iqtisadçısı Ş. Duqlas və riyaziyyatçısı J. Kobba əmək və kapital məsrəflərinin məhsulun həcminə o cümlədən iqtisadi artıma olan təsirini geniş tədqiq etmişlər və buna görə Kobba-Duqlas modeli adlandırılmışdır.

20. İqtisadi artım və səmərəlilik

İstehsalın səmərəliliyi və iqtisadi artım bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Belə ki, məhsul və xidmətlərin əvvəlki dövrə nisbətən kəmiyyət və keyfiyyətə artması istehsalın səmərəliliyinin nəticəsidir. Onun yüksəldilməsi elmi texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən geniş istifadə edilməsindən iqtisadi ehtiyatlardan qənaətlə istifadə olunmasından, aztullantılı texnologiyaların tətbiq edilməsindən və iqtisadiyyatda quruluş dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi və s. amillərdən asılıdır. İstehsalın səmərəliliyi, əmək məhsuldarlığı, fond verimi və fond tutumu göstəriciləri ilə müəyyən olunur. Əmək məhsuldarlığı məcmu məhsulun maddi istehsal sahəsində çalışanların sayına nisbəti, fond verimi, milli gəlirin əsas və istehsal fondlarının orta illik dəyərinə və dövriyyə vəsaitlərinə olan nisbəti, fond tutumu isə əsas istehsal fondlarının və dövriyyə vəsaitlərinin orta illik dəyərinin milli gəlirə olan nisbəti kimi ölçülür. İstehsalın səmərəliliyinin iqtisadi və sosial iqtisadi növləri vardır. İqtisadi səmərəlilik az xərc çəkməklə daha yüksək nəticənin əldə edilməsidirsə, sosial iqtisadi səmərəlilik ətraf mühitə və insanların

sağlamlığına zərər vurmadan az xərclə daha çox nəticənin əldə olunma prosesidir. Beləliklə, iqtisadi artımın səmərəliliyi ölkədə istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin keyfiyyətinin, rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi yeni-məhsullar istehsalının mənimsənilməsi ölkənin sahə və regionlarında iqtisadi ehtiyatların bölgüsü strukturunun yaxşılaşdırılması, insan kapitalına investisiyaların artması, infrastruktur sahələrin inkişafı və s. vasitələrlə nail olmaq olar.

21. İstehlak və onun səviyyəsinə təsir göstərən amillər. İstehlak funksiyası

İctimai təkrar istehsalın son fazası olan istehlak istehsal, şəxsi və ictimai istehlak formasında olur. İstehsal istehlakı istehsal prosesində məhsul və xidmətlərin hazırlanması üçün lazım olan xammal, material, yanacaq, enerji və s. sərfi deməkdir. Şəxsi istehlak məhsul və xidmətlərin ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən istifadəsi, fiziki cəhətdən yox olmasıdır. Yəni müəyyən vaxt ərzində alınan və istehlak edilən məhsulların ümumi miqdarıdır. Bundan başqa ölkə əhalisinin elm, təhsil, idarəetmə, müvafiq xidmətlərindən birgə istifadəsi ictimai istehlak adlanır. Beləliklə istehlak maddi nemətlərin və xidmətlərin istifadə olunmasıdır. İnsanların maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsi üçün əks etdirir. Müasir ədəbiyyatlarda istehlak əhalinin məhsul və xidmətlərin əldə olunmasına çəkilən pul xərcləri kimi izah olunur. Ən zəruri, ilkin tələbat məhsullarından minimum istehlak xərcləri muxtar istehlak xərcləri adlandırılır.

İstehlakın səviyyəsinə təsir göstərən əsas amil əhalinin gəlirlərinin səviyyəsidir. Belə ki, ÜDM-un bölgüsü sxemindən gördük ki, şəxsi gəlirdən müəyyən vergilər çıxıldıqdan sonra sərəncam da qalan gəlir birbaşa şəxsi istehlaka daxil olur. Buna görə də istehlakın artım azalması gəlirləri dinamikasından birbaşa asılıdır. Gəlirlərin artımı ilə istehlakın artımı arasındakı əlaqəni C.Keyns əsas psixoloji qanun kimi izah etmiş. O gəlirlərlə istehlak arasında əlaqəni istehlak funksiyası vasitəsi ilə əks etdirmiş və göstərmişdir ki, o istehlak funksiyası gəlirlərin səviyyəsinin dəyişilməsi ilə istehlakın dəyişilməsidir. Makrosəviyyədə istehlak sərəncamda olan şəxsi gəlirlə istehlaka yönəldilən xərc arasındakı əlaqəni əks etdirir.

22. Əmanətin funksiyası, əmanətə orta və son hədd meyliyi

Gəlirlərin istehlaka çəkilən xərclərdən sonra qalan hissəsi yəni gəlirlə cari istehlak arasındakı məbləğ əmanəti təşkil edir. Əmanət gəlirin uzadılmış istehlakıdır ki, o gələcəkdə istehsal və istehlak ehtiyaclarını ödəyən prosesdir. Deməli, əmanət gəlirin

istehlak olunmayan, yığıma yönəldilən hissəsi, gələcək dövrdəki istehlakıdır. O gəlirlə cari istehlak arasındakı fərqə bərabərdir. Ev təsərrüfatında əmanətlər daşınmaz əmlakın, uzunmüddətli istifadə olunan əmtəələrin alınmasına yönəldirsə, firmalarda əmanətlər istehsalın genişləndirilməsi üçün investisiya olunmasına yönəldilir. Gəlir tək cə istehlaki deyil, əmanəti də müəyyən edən əsas amildir, ona görə də qərarların artıb-azalması əmanətlərin səviyyəsinə təsir göstərir, yəni əmanətə gətirən dəyişməsindən asılıdır. İstehlakın müəyyən həddindən sonra gəlirlərin artımı əmanətin artımına səbəb olur, yəni istehlak ləng artdıqda, əmanətlər daha yüksək sürətlə artır. Əmanətə olan orta hədd əmanətin gəlirlərin ümumi həcminə olan nisbətidir və $APS = \frac{S}{V}$ formasında ifadə olunur.

Əmanətin həddi əmanətdəki dəyişikliyin gəlirlərdəki dəyişikliyə olan nisbətidir.

$MPS = \frac{\text{əmanətdəki dəyişiklik}(\Delta S)}{\text{gəlirlərdəki dəyişiklik}(\Delta Y)}$ əmanətin son həddi MPS hər vahid əlavə gəlirin əlavə

yığıma yönəlmişdir.

Əgər $Y=C+S$ $MPC+MPS=1$.

Burada $MPC=1-MPS$

$MPS =1-MPC$

Əmanətin səviyyəsi, son həddi investisiyaların həcminə və səviyyəsinə təsir göstərir. Yəni cəmiyyət üzvləri öz yığımlarını investisiya edirlər. Əmanət investisiyanın ilkin mənbəyidir. Bundan başqa amortizasiya ayırmaları, müəssisələrin mənfəəti, büdcə vəsaitləri, qiymətli kağızların əldə edilməsindən vəsaitlər, xarici dövlətlərin və bankların kreditləri və s. də əmanətin mənbəyidir.

23. İntestisiyanın mahiyyəti və təsnifatı

İntestisiya (latınca – geyindirmə) mənfəət əldə etmək məqsədilə ölkə daxilində və xaricində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə uzunmüddətli kapital qoyuluşlarıdır. Qısa müddətli dövrdə investisiyalar məcmuu tələbin , uzunmüddətli dövrdə isə kapital ehtiyatlarını artırmaqla ölkənin istehsal imkanlarını artırdığından məcmuu təklifin elementi olur. Əsas kapitalla və dövriyyə vəsaitlərinə qoyulan vəsaitlər real investisiya qiymətli kağızlara qoyulan vəsaitlər maliyyə investisiyasıdır.

Investisiyalar funksional təyinatına görə əsas fondlara, ehtiyatlara, mənzil tikintisinə yönəldilir. Əsas fondlara və ehtiyatlara yönəldilən investisiyalar birbaşa sahibkarlıq bölməsində fəaliyyət göstərir və xalis investisiya adlanır. Investisiyaların həcmi və dinamikası ÜDM və ya milli gəlirin real həcmindən, gəlirlərin səviyyəsindən gəlirlərin istehlaka və əmanətə bölünməsi nisbətindən, gözlənilən mənfəət normasından, faiz normasından, kapital ehtiyatlarından, vergilərin səviyyəsindən, inflyasiyanın sürətindən asılı olaraq dəyişir. Bu amillərdən ÜDM və real faiz dərəcələri investisiyaların həcminə təsir göstərən əsas amillər olduğundan onun funksiyası bu iki göstəricinin dəyişməsindən asılıdır.

Investisiyaların dəyişilməsi gəlirdə olan dəyişikliyə səbəb olur ki, bu da investisiyaya olan meyl kimi təzahür edir.

24. İşsizliyin mahiyyəti və səbəbləri

Qeyd etmək lazımdır ki, real həyatda heç də əmək qabiliyyətli əhalinin hamısı işlə təmin oluna bilmir, məşğulluq işsizliklə əvəz olunur və müəyyən həddədək işsizliyin olması normal qəbul olunur. İstehsal sahələri tam gücləri ilə işləmədikdə, yaxud bağlandıqda, yeni iş yerlərinin olmaması ölkədə işsizlik yaradır. İşsizlik əmək qabiliyyətli əhalinin bir hissəsinin özünə müvafiq iş tapa bilməməsi nəticəsində “artıq” əhaliyə çevrilməsidir. İşsizlik yaş və səhhətində, peşə və gəlir əldə etmək qabiliyyətinə görə iş tapa bilməyən insanların məcburi qeyri-məşğulluğudur. O sosial iqtisadi problem olub işgüzar fəallıqda baş verən dəyişikliklərin makroiqtisadi göstəricisidir. Klassik və neoklassik məktəb işsizliyin bazar mexanizminin xüsusiyyətləri ilə əmək bazarının özünü tənzimlənməsi, marksist məktəb kapitalizmin xüsusiyyətləri ilə, monetaristlər real əmək haqqının dinamikası institusional məktəb isə əhalinin səviyyəsinə sosial, mənəvi, dini, amillərin təsiri ilə əlaqələndirmişlər son dövrlərdə işsizliyə istehsalın və məşğulluqun fiziki həcmində dəyişməsi (müqavilə nəzəriyyəsi) və çevik əmək bazarının olmaması (çevik əmək konsepsiyası) kimi yanaşılır.

25. İşsizliyin formaları

Friksion işsizlik tam məşğulluq zamanı iş yerlərinin dəyişməsi ilə qısa vaxt ərzində baş verən işsizlikdir. Əhalinin müxtəlif səbəblər üzündən iş yerlərinin dəyişdirilməsi təbiidir, çünki hər bir işçinin hər hansı bir yerdə özünə müvafiq iş yeri tapıb işləmək

hüququ vardır. Friksiona işsizliyin bir növü olan könüllü işsizlik daha yaxşı əmək şəraiti və ödənişi əldə etmək məqsədi ilə işsiz qalanlardır.

Struktur işsizlik – işçinin peşə və ixtisas qabiliyyətinin mövcud iş yerlərinə uyğun gəlməməsi zamanı yaranır. Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə istehsalın quruluşunda və texnologiyasında mühüm dəyişikliklər baş verir. Yeni ixtisas sahələri yüksək ixtisaslı işçiləri tələb edir, buna isə müəyyən vaxt ərzində nail olmaq olur. İstər könüllü olaraq iş yerlərinin dəyişdirilməsi, istər sə də, yeni istehsal sahələrinin yaranması nəticəsində yaranan işsizliyin bu növləri cəmiyyətdə bütün vaxtlarda mövcud olduğu üçün o işsizliyin təbii səviyyəsi adlanır. Beləliklə, tam məşğulluq şəraitində friksion və struktur işsizlik təbii işsizlikdir. Təbii işsizlik həmişə mövcuddur və zəruridir. Lakin daimi deyil, dəyişkəndir. Dünyanın müxtəlif ölkələrində bu 4-6.5 səviyyəsində qəbul olunur və bu səviyyədən aşağı hədd işsizliyin aşağı həddi, yüksək həddi isə uzunmüddətli olması sayılır. Bu işsizlik iqtisadiyyatın tsiklik inkişafı ilə əlaqədar istehsalda durğunluq zamanı baş verir. Əmtəə və xidmətlərə məcmuu tələb azaldıqda məşğulluq məhdudlaşır, işsizlik artır. Təbii işsizlik ölkənin iqtisadi vəziyyətinin əsas göstəricisidir.

İşsizliyin digər mühüm növü tsiklik işsizlikdir. O iqtisadi tsikllə bağlı olub durğunluq zamanı meydana çıxır və cəmiyyət üçün çox kəskin sosial problemlər yaradır. Belə ki, iqtisadi artım ləngiyir, ÜMM ixtisar olunur, əhalinin həyat səviyyəsi pisləşir.

26. İşsizliyin sosial iqtisadi nəticələri və onun azaldılması tədbirləri

Dövlət işsizliyin qarşısını alınması və bu problemin həll edilməsi məqsədilə məşğulluq proqramı işləyib hazırlayır və onun həyata keçirilməsi dövlət nəzarətində olur. İşsizlərə ödənilən yardımın mənbələri müəssisələrin üzvlük haqqı ödəmələri, işçilərin ödəmələri və büdcədən yardımlardır (dotasiya). İşsizlərə yardım birdəfəlik pul və natural güzəştlər formasında verilir, iş qabiliyyəti olmayanlara isə yardım məqsədilə sosial proqram çərçivəsində kömək göstərilir. Azərbaycan respublikasında sosial müdafiə və sosial yardım proqramları Sosial Müdafiə fondu və Əmək və Əhalinin sosial müdafiəsi Nazirliyi, əhalinin Məşğulluq Mərkəzi tərəfindən həyata keçirilir. Dövlət işsizliyin tənzim olunmasında xüsusi tədbirlər - yeni iş yerlərinin açılması, müasir istehsalın tələblərinə cavab verən işçilərin hazırlanmasını həyata keçirməklə. İşsizliyi doğuran səbəbləri aradan qaldırır. Əmək bazarının tənzimlənməsi və məşğulluq tədbirlərin həyata

keçirilməsi yoxsulluğun azaldılmasına, sosial gərginliyin yumşaldılmasına, iqtisadi və sosial təhlükəsizliyin qorunmasına, işçilərin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılmasına səbəb olur.

27. İnflyasiyanın mahiyyəti və təzahür formaları

İnflyasiya anlayışı iqtisadi hadisə kimi XVII-XVIII əsrlərdə müşahidə edilmiş, XX əsrlərə qədər müəyyən dövrlərdə olmuş, XX əsrin əvvəllərindən isə daimi prosesə çevrilmişdir. O makroiqtisadi sabitliyin bir göstəricisi kimi insanların həyat tərzində və iqtisadi fəaliyyətində müşahidə olunan davamlı prosesdir.

İnflyasiya latın sözü (inflation) olub, hərfi mənada hədsiz artırılma, genişləndirilmə deməkdir. İlk vaxtlarda inflyasiya bilavasitə kağız pulun hərəkəti ilə bağlı olan bir proses kimi pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi və əmtəələrin qiymətlərinin yüksəlməsi kimi təzahür etmişdir. Lakin inflyasiya zamanı bəzi əmtəələrin qiymətləri sabit qala bilər, bir qrup əmtəələrin qiymətləri sürətlə, digər əmtəələrin qiymətləri isə ləng arta bilər. Ona görə də qiymətlərin ümumi səviyyəsinin artması inflyasiyanın əsas səbəbidir. İşsizliyin dinamikasındakı dəyişikliyi onun faktiki səviyyəsi ilə təbii işsizlik norması arasındakı fərq vasitəsilə müəyyən etmək olar.

28. İnflyasiyanın növləri və ölçüləri

Qiymətlərin artım sürətindən asılı olaraq inflyasiyanın aşağıdakı növləri fərqləndirilir: normal inflyasiyada qiymətlər 3-5% artır; **mülayim inflyasiyada** qiymətlərin artım sürəti il ərzində nisbətən az, təxminən 10%-ə qədər təşkil edir. Mülayim inflyasiya müəyyən dərəcədə iqtisadiyyatı hərəkətə gətirir, onu stimullaşdırır. Mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, mülayim inflyasiya, yəni il ərzində pul kütləsinin bir qədər (3-4%) artımı ilə müşayiət olunan və gözlənilən infilyasiya istehsalı inkişaf etdirir. İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətinə infilyasiyanın bu növü xasdır. Əhali gəlirlərinin artım tempi qiymətlərin artım tempinə uyğun olur. İl ərzində qiymətlərin artım sürətinin 10%-dən artıq olması və getdikcə yüksəlməsi **sürətli infilyasiya** adlanır.

Sürətli infilyasiyada istehsalın və məşğulluğun aşağı düşməsi, istehsalın real həcmnin azalması baş verir. Gəlirlərin artımı qiymətlərin artımından geri qalır. Hiper, **ifrat infilyasiyada** qiymətlər faizlə yox, dəfələrlə artdığı üçün, pulun alıcılıq qabiliyyəti o qədər aşağı düşür ki, puldan istifadə əmtəəyə keçir. Pul öz funksiyasını yerinə yetirə

bilmir. Barter alqı-satqısından istifadə etməyə üstünlük verilir. Infilyasiyanın bu növləri açıq tipli infilyasiyaya aiddir. Əmtəə və istehsal amillərinin qiymətlərinin azad surətdə formalaşdığı bazarda baş verən infilyasiya açıq infilyasiya adlanır. Əgər dövlət qiymətlərin artmasının qarşısını almaq üçün onlar üzərində inzibati nəzarət oyersa, bu infilyasiya prosesi gizli formada fəaliyyət göstərir və əmtəə qıtlığı baş verir. Gizli infilyasiya inzibati yolla idarə olunan iqtisadiyyatlar üçün xarakterikdir.

Göstərilməlidir ki, infilyasiyanın səviyyəsini ölçmək üçün ən mühüm və əyani göstərici qiymət indeksidir. Qiymət indeksi əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin müəyyən dövrlərdə nisbətini xarakterizə edən göstəricidir. Onun istehlak şeylərinin qiymət indeksi, topdansatış qiymət indeksi, real ümumi milli məhsul göstəricisi və s. növləri vardır. İstehlak qiymətləri indeksi istehlakçının orta hesabla aldığı əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin dəyişilməsini əks etdirir.

Qiymət indeksi müxtəlif üsullarla hesablanır. Adətən qiymət indeksi cari və baza qiymətlər arasındakı nisbətə 100-ə vurulması yolu ilə hesablanır.

$$IQI = \frac{\text{istehlak sebebinin cari deyeri}}{\text{hem in sebebin bazar deyeri (laspeyras)}}$$

ÜDM deflyatoru - əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin səviyyəsini müəyyənləşdirilməsidir və Paaşə düsturu ilə hesablanır. ÜDM deflyatoru = nominal ÜDM / real ÜDM. Bu cari ilin bazar qiymətlərinin bazisi ilə müqayisədə artım sürətini əks etdirir.

29. İnfilyasiyanın nəticələri və onun tənziqlənməsi

Məlumdur ki, infilyasiya prosesi dərinləşdikcə iqtisadiyyat üçün daha təhlükəli olur və cəmiyyətdə iqtisadi və sosial gərginlik yaradır. Belə ki, qiymətlərin qeyri-bərabər artımı iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri arasındakı disproporsiyaları gücləndirir. İstehsal sahələrinin və əhalinin pul gəlirlərinin artımı maddi cəhətdən təmin olunmur. Infilyasiya daha yüksək səviyyədə olduqda bazar mexanizmində də dəyişikliklər baş verir. O real tələbatları daha az əks etdirir, qiymətə və tələbə daha çox təsir edir. Sərmayə qoyuluşlarına olan tələbin azalması sahə və ərazi uyğunsuzluqları yaradır. İstehsalçılar daha çox köhnə avadanlıqlardan və texnologiyadan istifadə etməyi üstün tuturlar ki, bu da texniki tərəqqinin ləngiməsinə səbəb olur. Infilyasiyada ən çox zərər çəkən təbəqə

dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən əhali qruplarıdır (müəllim, həkimlər, elmi işçilər, mədəniyyət işçiləri, idarə qulluqçuları).

Bu onunla bağlıdır ki, infilyasiya əleyhinə görülən tədbirlər nə qədər təkmil olsa da, onların əmək haqqları qiymətlərin artım sürətinə çatmır. Eyni zamanda qiymətlərin artması əhali arasında əmlak bərabərsizliyini artırır. Infilyasiya əhalinin şəxsi əmanətlərini qiymətdən salmaqla onların səviyyəsinə təsir edir. Əhalinin pul gəlirlərinin vergi qoyma vasitəsilə yenidən bölüşdürülməsi də infilyasiyanın mənfi nəticələrindən biridir. Infilyasiya nəticəsində pul vəsaitlərinin sürətlə maddiləşməsi istehlak şeyləri və istehsal vasitələri bazarında da gərginlik yaradır.

Qeyd edilməlidir ki, hər bir dövlətin iqtisadi siyasətində ən mürəkkəb məsələlərdən biri infilyasiyanın tənzimlənməsi və onun idarə olunmasıdır. Infilyasiyanı doğuran səbəbləri birdən-birə məhv etmək mümkün olmadığı üçün infilyasiya əleyhinə tədbirlər hazırlandıqda onun səbəblərini müəyyənləşdirmək, sonra isə qısa və uzun müddətli vəzifələri uyğunlaşdırmaq məqsədə uyğun sayılır. Qısamüddətli dövrdə əsas məqsəd infilyasiya sürətini müvəqqəti olaraq aşağı salmaq, onu mülayim, nəzarət edilə bilən səviyyəyə çatdırmaqdır. Yüksək infilyasiya şəraitində uzunmüddətli dövrdə istehsalın stimullaşdırılması, antiinhisar tədbirləri, qiymətlərin sabitləşdirilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərilməlidir. Bunun üçün dövlət aşağıdakı antiinfilyasiya tədbirləri həyata keçirir.

30. Maliyyənin mahiyyəti və funksiyaları

Maliyyənin anlayışı latınca “finansiya” sözündən əmələ gəlib tədiyyə, gəlir mənasını verir. O bir anlayış kimi XII-XV əsrdə İtaliyada, XVI əsrdə Fransada işlədilmişdir.

Maliyyənin zəruriliyi əmtəə-pul münasibətlərinin mövcudluğu ilə əlaqədardır. Belə ki, ictimai əmək bölgüsünün inkişafı ilə xüsusi mahiyyətin, dövlətin yaranması və onun fəaliyyəti üçün pul vəsaitlərinə ehtiyacı maliyyənin yaranmasına səbəb olmuşdur. Deməli, maliyyə əmtəə-pul münasibətləri şəraitində dövlətin tələbatlarının və funksiyaların yeirə yetirilməsi ilə əlaqədar meydana gələn və inkişaf edən pul münasibətlərdir.

Lakin maliyyə anlayışı pul münasibətlərini ifadə etsə də, pul münasibətləri maliyyə münasibətlərinə nisbətən daha geniş anlayışdır. Pul münasibətləri pulun funksiyalarından irəli gələn bütün münasibətləri əhatə edir. Maliyyə münasibətləri pul münasibətlərinin o

hissəsini təşkil edir ki, o növbətlər müəssisə və təşkilatlar, dövlətlə əhali və ayrı-ayrı dövlətlər arasında pul vəsaitləri ilə əlaqədar münasibətləri ifadə edir. Ümumi milli məhsulun və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü zamanı pul vəsaitləri ilə əlaqədar iqtisadi münasibətlər maliyyənin məzmununu təşkil edir.

O iqtisadi kateqoriya kimi dövlətin öz sosial-iqtisadi funksiyalarını həyata keçirmək üçün iqtisadiyyatın bütün sahələrində pul vəsaitlərinin toplanması, bölgüsü və istifadəsi ilə yaranan iqtisadi kateqoriyadır. Maliyyənin yaranmasının maddi əsasını ümumdövlət pul vəsaitləri fondları, müəssisənin pul vəsaitləri fondu, əhalinin pul gəlirlərinin dövlətin ümumi ehtiyaclarına yönəldilən hissəsi təşkil edir.

Maliyyənin mahiyyəti onun yerinə yetirdiyi funksiyalarda daha aydın görünür. Belə ki, o 1) ölkədə təkrar istehsalın fasiləsizliyini təmin edir; 2) ümumi milli məhsulu və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsünü həyata keçirir; 3) toplanmış pul vəsaitlərindən düzgün istifadə edilməsi istehsalın artımına və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsinə səbəb olur; 4) pul vəsaitlərinin düzgün istifadə edilməsi üzərində iqtisadi nəzarəti həyata keçirir; 5) iqtisadiyyatın sabitliyini, inflyasiyanın səviyyəsini tənzimləyir; 6) Cəmiyyətdə daxili və xarici təhlükəsizliyi təmin edir.

31. Büdcə sistemi. Dövlət büdcəsi

Maliyyə sistemində ölkədə mövcud olan bütün büdcələrin məcmusu olan büdcə sistemi əsas yer tutur. Büdcə sistemi vahidlik, müstəqillik, aşkarlıq və reallıq prinsipləri ilə fəaliyyət göstərir. Büdcə sisteminin əsasını dövlət büdcəsi təşkil edir. Dövlət büdcəsi dövlətin sosial-iqtisadi vəzifələrinin həyata keçirməsi üçün pul vəsaitləri fondlarının yaranması və istifadə olunmasıdır. Onun əsas funksiyası ümumi milli məhsulun və milli gəlirin yenidən bölgüsünü həyata keçirmək üçün mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondunun yaradılması və istifadəsinə nəzarət etməsidir. Bundan başqa onun fiskal, iqtisadi tənzimləmə və sosial funksiyası da mövcuddur.

Müxtəlif ölkələrdə büdcə sistemi vasitəsilə istehsal və qeyri istehsal sahələrinin, müdafiə, idarəetmə, elm, təhsil, səhiyyə və s. xərclərini maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Ayrı-ayrı ölkələrdə dövlət büdcəsinin tərtib olunması müxtəlif konsepsiyalara əsaslanır. Bunlardan büdcənin hər il balanslaşdırılması (büdcə gəlirlərinin və xərclərinin bərabərliyi), iqtisadi tsikl ərzində balanslaşdırılması, büdcənin tarazlaşdırılması deyil iqtisadiyyatın stabilliyinin təmin olunması konsepsiyaları mövcuddur.

Dövlət büdcəsi gözlənilən gəlir və xərclərdən ibarətdir. Dövlət büdcəsinin əsas gəlir mənbələri isə fiziki şəxslərin gəlir vergisi, hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi, torpaq vergisi, mədən vergisi, gömrük rüsumları, yol vergisi, birdəfəlik və dövlət rüsumları, xarici dövlətlərdən və beynəlxalq təşkilatlardan alınan kreditlər və qrantlar, pul və loterayalar üzrə daxil olmalardan ibarətdir. Dövlət büdcəsinin xərcləri əsasən dövlət xidməti xərcləri, elmə çəkilən xərclər, müdafiə xərcləri təhsil xərcləri səhiyyə xərcləri sosial müdafiə və sosial təminat, mənzil kommunal təsərrüfatı xərcləri, kənd təsərrüfatı meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sənaye və tikintiyə çəkilən xərclər, və s. xərcləri əhatə edir. Qeyd edilməlidir ki, dövlət büdcəsinin xərcləri mərkəzləşdirilmiş və yerli xərclərə bölünür. Büdcə gəlirləri xərclərindən çox olduqda profisit, az olduqda isə defisit olur. 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının gəlirləri 19159000,0 min manat, xərcləri 19850000.0 min manat məbləğində təsdiq edilmişdir. Göründüyü kimi dövlət büdcəsinin xərcləri onun gəlirlərindən çox olduğu üçün 691000 min manat büdcədə kəsir əmələ gəlmişdir.

32. Büdcə kəsiri və onun aradan qaldırılması yolları

Qeyd etmək lazımdır ki, büdcə kəsiri bütün ölkələrdə və bütün dövrlərdə olmuşdur. Bu pul vəsaitlərinin hərəkəti nəticəsində büdcənin gəlir və xərc hissəsi arasında nisbətən pozulması deməkdir. Büdcə kəsiri ölkədə sosial sferaya və müdafiə xərclərinə, fəvqaladə hadisələr, təbii fəlakətlər, iqtisadiyyatda böhran halları zamanı dövlətin xərclərinin artması ilə əlaqədardır. Büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi, pulun emissiyası və istiqrazların buraxılması yolu ilə həyata keçirilir. Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, büdcə kəsiri ümumi milli məhsulun 3-4 %-dən çox olduqda iqtisadiyyata mənfi təsir göstərir. Dövlət büdcə kəsirini aradan qaldırmaq üçün daxili (vergilərin sayının və vergidaxil olmaların artırılması, əhalidən daxil olan vergilər və ödənişlər, özəlləşdirmədən, bank ödənişləri sığorta gəlirləri, uduşlu istiqrazlar və s.) və xarici (xarici ölkələrdən, beynəlxalq təşkilatlardan alınan dövlət kreditləri və investisiyalar) mənbələrdən istifadə edilir.

Büdcə kəsirinin aradan qaldırılması yolları kimi büdcə vəsaitlərinin daha səmərəli sahələrə yönəldilməsi, dövlət hesabına maliyyələşən sahələrin ixtisar edilməsi, hərbi xərclərin azadılması, dövlət kreditlərindən səmərəli istifadə olunması istiqrazların və qiymətli kağızların buraxılmasına üstünlük verilməsi və s.-ni misal gətirmək olar.

33. Vergilərin mahiyyəti və funksiyaları

Dövlətin sosial iqtisadi funksiyalarının yerinə yetirilməsində dövlət büdcəsinin gəlirlərinin mühüm hissəsi olan vergilər təşkil edir. O, dövlət aparatını, ordunu, hüquq-mühafizə orqanlarını, sosial sahəni yaşadıb-saxladan möhkəm iqtisadi bazadır. Vergi dövlətin öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün qanunvericilik əsasında fiziki və hüquqi şəxslərdən məcburi pul toplanışıdır. O, gəlir əldə edən bütün hüquqi və fiziki şəxslərin, dövlətin maliyyə vəsaitlərinin formalaşmasında iştirakını ifadə edir. Vergi iqtisadi kateqoriya kimi təminatlı maliyyə mənbəyidir.

Dövlətin ümumi iqtisadi siyasəti ilə sıx vəhdət təşkil edən və onun mühüm tərkib hissəsi sayılan vergi məsələsi qədim tarixə malik iqtisadi hadisədir. Vergi anlayışı qədim dövrlərdə dövlətin əmələ gəlməsi ilə mövcud olmuş, ilk vaxtlar natural formada, sonralar isə əmtəə pul münasibətlərinin inkişafı ilə pul formasında ödənilməyə başlanılmışdır. İlk mütəşəkkil vergi sistemi Qədim Romada yaradılmışdır. XVIII əsrin əvvəllərindən vergilər büdcənin əsas gəlir mənbəyinə çevrilmişdir. Müasir şəraitdə vergilər cəmiyyətin həyatında iqtisadi-siyasi və sosial-hüquqi münasibətləri özündə birləşdirən mürəkkəb bir anlayışa çevrilmişdir. Vergilərin makroiqtisadi səviyyədə aşağıdakı funksiyalar yerinə yetirir. 1) fiskal – dövlətin pul gəlirlərinin toplanması, 2) iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılması, 3) vergi subyektlərinin fəaliyyətinə və vergi ödəmələrinə nəzarət, 4) iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi, 5) sosial-sosial bərabərsizliyin yumşaldılması. Bu funksiyalar vergilərin iqtisadiyyatın inkişafındakı rolunu əyani göstərir.

34. Vergilərin növləri

Tədiyyə qabiliyyətinə görə, yəni cəlb olunma obyektinə görə vergilər birbaşa və dolay vergilərə ayrılır. Birbaşa vergilər vergi obyektindən birbaşa, yəni gəlirə və əmlaka görə müəyyən edilir. Bura əhalinin gəlir vergisi, müəssisələrin mənfəət vergisi, torpaq, əmlak, mədən vergiləri birdəfəlik rüsumlar, təbii sərvətlərdən istifadəyə görə haqq və s. aiddir. Dolay vergilər bu və ya digər qrup əmtəələr və xidmətlər üzrə müəyyən edilir. Dolay vergi növlərinə əlavə dəyər vergisi, aksizlər, ixracat vergisi, gömrük rüsumları, istehlak vergisi və s. aid edilir. Bunlar əmək fəaliyyəti ilə deyil, resurs və əmlakdan istifadəyə görə müəyyənləşir və pərakəndə qiymətlər vasitəsilə istehlakçıların hesabına formalaşır. Vergitutma orqanlarında asılı olaraq dövlət (gəlir, mənfəət, aksizlər, ƏDV, gömrük rüsumları və s.) və yerli (torpaq, yol və s. vergilər) fəaliyyət göstərir.

35. Vergi sistemi və onun elementləri

Vergi sisteminin elementlərinə vergi obyektı və subyektı də daxildir. Obyektinə cari gəlirlər, əmlak, mallar, xidmətlər, subyektinə isə qanunla üzərinə vergi ödəmə vəzifəsi qoyulmuş hüquqi və fiziki şəxslər aiddir. Vergi dərəcələrin tutulma xarakterinə görə verginin formaları aşağıdakılardır:

- 1) Mütərəqqi – gəlirlərin artdığı ölçüdə vergi kəmiyyətini, dərəcəsinin artması.
- 2) Qeyri-mütərəqqi – gəlirlərin artdığı ölçüdə vergi dərəcələrin azalması.
- 3) Proporsional – gəlirlərin artıb-azalmasından asılı olmayaraq vergi dərəcəsi dəyişmir.

Vergi sisteminin səmərəliliyinə təsir edən sadəliliyin və əlverişliliyin təmin olunması, bazar münasibətlərinin stimullaşdırılması; sahibkarlığın inkişafının aktiv müdafiəsi, sosial ədalətin təmin olunması və s. Müasir dövrdə hər kəsin öz gəlir və imkanına müvafiq olaraq ədalətlik, verginin məbləği, ödənilmə üsulu və dəqiq məbləğini əks etdirən müəyyənlik iqtisadiyyat baş verən dəyişikliklərə uyğun vergi sisteminin dəyişməsinə təmin edən elastiklik, bütün iqtisadi subyektlərin vergilərlə əhatə olunmasını müəyyən edən ümumilik prinsipləri də mövcuddur.

36. Pul sistemi və onun mərhələləri

Pul tədavülünün nəqd (banknotlar, xırda pullar, metal pullar) və qeyri-nəqd (bank hesablarındakı pullar, depozit, kredit pullar və s.) təşkili pul sistemini yaradır. Pul sistemi hər bir ölkənin qanunvericiliyi ilə təsbit edilir və onun əsas elementlərinə milli pul vahidi, qiymət miqyası, pulun emissiyası (buraxılması), qanuni ödəniş vasitəsi kimi işlənən kredit və kağız pul sistemi, digər valyutalara nisbəti, pul tədavülünün tənzimlənməsi ilə məşğul olan dövlət orqanları daxildir.

Kağız pullartam dəyərli pulların əvəzləyicisi kimi çıxış edir. Onun meydana gəlməsi ilə emissiya (senoraj) yəni tədavülə olan pulların artması nəticəsində gəlirlərin artırılması imkanı yarandı.

İstehsalın miqyası genişləndikcə kredit pulları ümumi ekvivalent kimi çıxış edərək. Borc öhdəliklərini həyata keçirir. Kredit pulları işərisində nağdsız hesablaşmaların aparılmasında, yəni banklardan pulun alınması müxtəlif əmtəələrin ödənilməsində çeklərdən daha çox istifadə olunur. Bankların fəaliyyətinin genişləndirilməsi. Bank texnologiyalarının inkişafı ilə əlaqədar elektron-kağız pul sistemi əmələ gəldi.

Pul sistemi öz inkişafında bir neçə mərhələdən keçmişdir. Metal pul sistemi əvvəllər də yaranmasına baxmayaraq XII-XIII əvvəllərdə daha stabil olmuşdur. Onun əsasən bimetalizm və monometalizm mərhələləri olmuşdur. Bimetalizm XVI-XIX əsrlərdə qərbi Avropa ölkələrdə tam dəyərli qızıl və gümüş pullardan istifadə edilirdi. Bu sistemdə ayrı-ayrı dövrlərdə ardıcıl olaraq qızıl və gümüş ümumi ekvivalent rolunu oynamışdır. Monometalizm sistemində yalnız qızıl pullar ümumi ekvivalent rolunu oynamış və öz inkişafında qızıl sikkə, qızıl külçə və qızıl deviz standartları formasında olmuşdur. Kağız və kredit pul sistemində (veksel, banknot, çek) qızıl pullar dövriyyədən çıxarılır, və onları qızıla dəyişmək olmur. Bunlara elektron, bank kartları, smart kart, şəbəkə pulları və s. daxildir.

Pul kütləsinə nəzarət etmək və ondan istifadə etmək üçün onun göstəriciləri olan M0, M1, M2, M3 istifadə olunur. Hər bir pul aqreqatı özündən əvvəlki aqreqatı daxil etməklə ona nisbəti daha az likvidliyə, daha yüksək gəlirliyə malik olur. M0 daha likvid olub tədavüldə olan nəqd pulları göstərir. M1 nisbətən az likvidliyə görə fərqlənir və M0 + cari hesablarda olan pulları əhatə edir. Likvidliyə daha az olan M2 = M1 + müddətli depozitlərdir. Likvidliyi çox az olan M3 = M2 + depozit sertifikatları + qiymətli kağızlardan ibarətdir.

37. Kreditin zəruriliyi və mahiyyəti

İstehsal prosesinin fasiləsizliyinin təmin edilməsi və sürətlənməsi maliyyə sistemi ilə yanaşı kredit sisteminin də inkişafından çox asılıdır. Borc kapitalının hərəkət forması olan kredit pul kütləsinin fasiləsiz hərəkətinin formalarından biridir. Latın sözü olan kreditin mənası (creditum) da müəyyən faizlə borc verilən kimi işlədilir. Kredit müvəqqəti sərbəstləşən pul vəsaitlərinin müəyyən faizlə geri qaytarılmaq şərti ilə borc verilməsi zamanı yaranan iqtisadi münasibətdir. Kredit borc alanla borc verənlər arasında iqtisadi münasibətləri ifadə edir. Kreditin zəruriliyi təkrar istehsalın fasiləsizliyinin təmin edilməsinin, iqtisadiyyatın sahələrinin vaxtaşırı yeniləşdirilməsi və modernləşdirilməsi zəruriliyindən irəli gəlir. Kredit nəğdsiz pul dövriyyəsinin hərəkətindən yaranmışdır. İstehsalın miqyasının həcmnin genişlənməsi belə ki, müəssislərin, firmaların əsaslı təmiri, yenidən qurulması və ammortizasiyası üçün iri həcmli investisiyaların olması lazım gəlir ki, bu da digər subyektlərdə olan sərbəst pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi hesabına baş verir. Aşağıdakı istiqamətlərdən yaranır:

- Əsas kapitalın bərpası üçün yığılmış amortizasiya ayırmaları;

- Dövriyyə vəsaitlərinin alınması üçün nəzərdə tutulanpul vəsaitlərinin müvəqəti istifadə olunması;
- Əmək haqqının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulan pul vəsaitlərinin müvəqqətisərbəst qalması;
- Əhalinin müəssisə və firmaların banklarda olan depozitləri;
- Büdcə vəsaitlərinin və müxtəlif məqsədli fondların vəsaitlərinin bir hissəsi;
- Dövlətin pul yığımları

Kreditin məzmunu onun funksiyalarında daha aydın görünür. Bu funksiyalara aşağıdakılar aiddir: təkrar istehsalın fasiləsizliyinin təmin edilməsi, pul vəsaitlərinin toplanması və yenidən bölüşdürülməsi. Nəqdsiz pul dövriyyəsinin genişləndirilməsi, vəsaitlərin dövrünü üzərində nəzarət. Tədavül xərclərinə və nəqd pullara qənaət edir, kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi prosesini sürətləndirir. Kreditin verilməsində məqsədlilik, müddətlilik faizlə geri qaytarılmaq və təminatlılıq prinsiplərinə riayət olunmalıdır. Müddətindən asılı olaraq kreditin qısa müddətli (1 ildən az), orta müddətli (1-5 ilədək) və uzunmüddətli (5 ildən artıq) formaları vardır.

38. Mərkəzi bank və on un funksiyaları

Ayrı-ayrı ölkələrdə fərqli bank sistemləri olmasına baxmayaraq aşağıdakı bank sistemləri mövcud olmuşdur.

- ikipilləli bank sistemi (mərkəzi və kommertiya bankı)
- mərkəzləşdirilmiş bank sistemi
- qeyri-mərkəzləşdirilmiş bank sistemi (ABŞ federal ehtiyat sistem)

İki pilləni bank sistemi bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin əksəriyyətində fəaliyyət göstərir. Bu bank sisteminin əsasını Mərkəzi Bank təşkil edir. Mərkəzi Bank bütövlükdə dövlətin mülkiyyətində olub milli pul vahidinin alıcılıq qabiliyyətini qoruyub saxlamaqla iqtisadiyyatda yerinə yetirdiyi funksiyalarda özünü göstərir. Belə ki, dövlətə məxsus olub dövriyyəyə pul və qiymətli kağızlar buraxır, onların tədavülünü təşkil edir, kommertiya banklarına kreditlər verir, digər bankların və kredit-maliyyə təşkilatlarının üzərində nəzarəti həyata keçirir, qiymətli kağızları buraxır, dövlətin qızıl və valyuta ehtiyatlarını saxlayır. Bankın əməliyyatları aktiv və passiv əməliyyatlara ayrılır. Passiv əməliyyatlarda bankın resursları formalaşır və ona tədavüldə olan nağd pullar, kommertiya banklarının ehtiyatları, hökumətin depozitləri və xüsusi kapital aiddir.

Tədavildə elan nəqd pullar və kommersiya banklarının ehtiyatları ölkənin pul bazasını təşkil edir. Aktiv əməliyyatlarda isə bank vəsaitləri kreditə verilir və xarici valyuta vəsaitləri, kommersiya banklarının kreditləri və hökumətin borc öhdəliklərindən ibarətdir.

Bazar sistemində ölkələrdə Mərkəzi Bankın əsas məqsədləri iqtisadi artımın təmin olunmasında, məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi, qiymətlərin sabitliliyinin qorunması, maliyyə və valyuta bazarlarında makroiqtisadi sabitliyə nail olunmasıdır. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün o açıq bazar əməliyyatlarında (hökumətin borc öhdəliklərinin, qiymətli kağızların və dövlət istiqrazlarının alqı-satqısı); uçot dərəcələrinin dəyişilməsindən (verilmiş kreditlər üzrə faiz dərəcəsinin təyin edilməsi); məcburi ehtiyat normasının (kommersiya banklarının MB-də saxlanılan ehtiyatları) dəyişilməsindən istifadə edir.

39. Kreditin formaları və prinsipləri

Müxtəlif dövrlərdə borcun obyektinə faizin miqdarına, dinamikasına görə kreditin müxtəlif formaları mövcud olmuşdur. Bunlardan əsasları aşağıdakılardır.

- **Bank krediti** – kredit və bank təşkilatları tərəfindən əsasən müəssisə və firmalara, sahibkarlara pul formasında verilən borcdur. Bank kreditləri dövriyyə vəsaitlərinin dövrünə (qısa müddətli) əsas istehsal fondlarının dövrünə (orta müddətli) və Kapital qoyuluşlarının artırılmasına (uzun müddətli) xidmət edir.

Kredit borc verənlə borc alan arasında iqtisadi münasibətləri ifadə etdiyindən onun ödənilməsi müəyyən prinsiplərə əsaslanır. Yəni, o müəyyən müddətə və məqsədə, qaytarılmaq şərti ilə müəyyən faizlə verilir, borca verilmiş vəsaitə görə ödənişli və təminatlılığa əsaslanır.

Pul vəsaitlərinin toplanması və kreditlərin verilməsini təşkil edən banklar kredit-maliyyə sisteminin əsasını təşkil edir. İlk banklar orta əsrlərdə İtaliya da yaranmış və bank sözünün mənası da italyanca (banka) pul masası deməkdir. Daha sonra Avropanın digər ölkələrində nağdsız ödəmələr və veksəl şəklində əməliyyatlar həyata keçirilmişdir. XVIII əsrin ortalarından ilkin kapital yığımının sürətlə inkişaf etməsi nəticəsində banklar iqtisadiyyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilməklə bütün pul dövriyyəsini öz əllərində cəmləşdirdilər.

40. Həyat səviyyəsi və onun göstəriciləri

Həyat səviyyəsi anlayışı həyat tərzini və həyat keyfiyyəti anlayışları ilə əlaqədar olsa da, onlar arasında müəyyən fərqlər vardır. Belə ki, həyat səviyyəsi insanların iqtisadi fəaliyyətlərinin nəticəsini əks etdirirsə, həyat tərzini fərdin, sosial qrupların, siniflərin yaşaması, mövcud olması münasibətlərini əks etdirir. Həyat keyfiyyəti isə əhalinin maddi, sosial, fiziki və mədəni rifahının ümumi göstəricisidir. O maddi tələbatlarla yanaşı mənəvi tələbatların da ödənilməsinə, əxlaqi, psixoloji, siyasi mühiti və s. əks etdirir. Həyat keyfiyyəti geniş mənada həyat səviyyəsinin təmin olunmasıdır.

Həyat səviyyəsi əhalinin maddi yaşayış səviyyəsi ilə yanaşı əhalinin mədəni və təhsil səviyyəsini, əmək, məişət şəraitini, iş vaxtı və asudə vaxtının həcmi özündə ifadə edir. Həyat səviyyəsi insanların tələbatlarının inkişaf səviyyəsi və bunların ödənilməsi dərəcəsini əks etdirir. Onun qiyməti aşağıdakı göstəricilərlə müəyyən olunur: məhsul və xidmətlərin həcmi və quruluşu (istehlak səviyyəsi), yaşayış dəyəri indeksi, əhalini real gəlirləri, adambaşına düşən pul gəlirləri, mənzil, məişət və əmək şəraiti, təhsil və tibbi xidmət, və asudə vaxtın uzunluğu və s. Son dövrlərdə isə BMT-nin təklifinə əsasən «insanın inkişaf indeksi» göstəricisindən istifadə olunur. Bura da adambaşına düşən Ümumi daxili məhsul, təhsilin səviyyəsi və ömrün uzunluğu göstəriciləri aid edilir.

Hazırda bütün ölkələrdə BMT-nin müəyyən etdiyi göstəricilər: doğum, ölüm, digər demografik amillər, cəmiyyət üzvlərinin sanitariya-gigiyenik yaşayış şəraiti, ərzaq məhsullarının istehlakı, mənzil şəraiti, əhalinin gəlir və xərcləri, əmək şəraiti və məşğulluq, istirahətin təşkili, sosial təminat və s. göstəricilərdən istifadə olunur.

41. Yoxsulluq və onu xarakterizə edən göstəricilər

Əhalinin həyat səviyyəsi və gəlirlərin qeyri-bərabərliyi ilə əlaqədar müasir dövrün ən ciddi problemlərindən biri də yoxsulluqdur. Belə ki, cəmiyyətin müəyyən bir hissəsi yoxsulluq dərəcəsində yaşayırsa, bu cəmiyyət üçün bəla, ölkə üçün isə təhlükədir.

Yoxsulluq minimum yaşayış vasitələrinə malik olmayan cəmiyyət üzvlərinin sosial-iqtisadi vəziyyətini əks etdirir. Təcrübədə o yaşayış minimumunun köməyi ilə müəyyən olunur. Yaşayış minimumu həyat səviyyəsinin saxlanılması üçün zəruri olan ən mühüm maddi nemətlərin və xidmətlərin minimum miqdarını əks etdirir. Onun fizioloji (fiziki tələbatların ödənilməsi üçün) və sosial (mədəni və sosial tələbatların ödənilməsi üçün) növləri vardır. Yaşayış minimumu insanların tələbatını tam ödəmədiyi üçün ən

zəruri məhsul və xidmətlərin istehlakının mümkün həddini göstərir. O minimum istehlak səbəbi və icbari ödənişlərin məcmusundan ibarətdir. Minimum istehlak büdcəsi insanların əmək qabiliyyətlərini normal səviyyədə saxlamaq üçün istifadə edilir və insanın sağlamlığının və həyat səviyyəsinin minimum səviyyəsi üçün lazım olan ərzaq qeyri-ərzaq malları, o cümlədən xidmətlərin elmi əsaslar üzrə müəyyənləşdirilir. Azərbaycan Respublikasında yaşayış minimum müəyyənləşdirmək, onun dövlət təminatın, ölkənin sosial- iqtisadi inkişafına uyğun olaraq onun yüksəldilməsi istiqamətlərini müəyyən etmək üçün 2004-cü ildə “Yaşayış minimum” haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edilmişdir. Yoxsulluq ümumbəşəri bir problem olub daim dəyişən prosesdir. Əhalinin yoxsulluq səviyyəsinin göstəriciləri yoxsulluq dərəcəsi (orta gəliri minimumdakı aşağı olanların sayının əhalinin ümumi sayına nisbəti) yoxsulluq həddi (yaşayış minimum səviyyəsində istehlakın təmin edilməsi) – yoxsulluğun miqyası (gəliri yaşayış minimumdan aşağı olan əhalinin sayı), dilənçilik gəlirləri yaşayış minimumunun 50%-dən aşağı olan əhalinin sayı) və s. göstəricilərdir. Yoxsulların sayı yoxsulluq həddini müəyyənləşdirilməsindən asılı olaraq müsbət və nisbi cəhətdən dəyişir. Mütləq yoxsulluq minimum həyat səviyyəsi olub insanların qida məhsullarına, mənzilə və geyim şeylərinə olan fizioloji tələbatları ilə müəyyən olunur. Nisbi yoxsulluq isə ölkədə orta rifah səviyyəsinə nisbətən minimum istehlak səbətinin neçəyə başa gəldiyini göstərir. Nisbi yoxsulluq da əhalinin gəlirləri mövcud cəmiyyətdə qəbul edilmiş standartlara uyğun olunur.

42. Sosial siyasətin məqsədi və istiqamətləri

Yoxsulluq , az təminatlılıq və həyat səviyyəsinin pisləşməsi sonda sosial narazılığa və digər neqativ hallara səbəb olduğundan dövlət onların həyat səviyyəsinin mühavizəsini və sosial müdafiəsinə təşkil etməli olur. Dövlətin sosial sahədə yerinə yetirməli olduğu vəzifələr aşağıdakılardır:

əhalinin həyat səviyyəsinin stabilləşdirilməsi və kütləvi yoxsulluğun qarşısının alınması; işsizliyin azalması və onların maddi cəhətdən təmin olunması; antiinflyasiya tədbirləri həyata keçirməklə əhalinin real gəlirlərinin stabilliliyinin qorunub saxlanması; sosial sferaya aid olan sahələrin inkişaf etdirilməsi və s.

Əhalinin sosial təminatı əsasən sosial sığorta və dövlət yardımları proqramları əsasında təşkil edilir. Sosial sığorta əmək haqqından məcburi tutulmuş sığorta ayırmaları hesabına formalaşan sosial fondundan verilən müavinətlərdir. Dövlət yardım proqramları isə dövlət büdcəsindən yaşamağa heç bir vəsaiti olmayan şəxslərə verilir. Bundan başqa qocalara, xəstələrə, əmək qabiliyyətini itirənlərə ünvanlı sosial müavinətlər, çoxuşaqlı ailələrə kömək, ərzaq imtiyazları, pulsuz təhsil və səhiyyə xidməti və s. dövlət yardımları proqramına daxildir.

Əhalinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi istiqamətlərindən biri də gəlirlərin indeksləşdirilməsidir. Bu daha çox infilyasiya prosesi ilə bağlıdır. Belə ki, infilyasiya zamanı alıcılıq qabiliyyətini qoruyub saxlamaq üçün əhalinin pul gəlirləri də qiymət indeksinə uyğun olaraq artırılmalıdır. Yaşa, əlilliyə, ailə başçısını itirməyə görə həmçinin əmək pensiyalarının indeksləşdirilməsi də əhalinin sosial təminatında xüsusi rol oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, yoxsul və az təminatlı əhalinin sosial müdafiəsinin təşkili dövlətin həyata keçirdiyi sosial siyasətin mükəmməlliyindən və səmərəliliyindən asılıdır. Sosial siyasət minimum əmək haqqı siyasətinin qanunvericilik vasitəsi ilə müəyyənləşdirilməsi, məşğulluğun təmin edilməsi, normal əmək şəraitinin yaradılması, sosial müdafiə və sosial təminat və s problemlərin həll olunmasını nəzərdə tutur.

43. Qiymətli kağızların məzmunu və funksiyaları.

İqtisadiyyatın ümumi vəziyyəti qiymətli kağızlar bazarından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Qiymətli kağızların buraxılması istehsal və kommersiya fəaliyyətinin genişlənməsində kreditlərin cəlb edilməsi işinin mürəkkəbləşməsi ilə bağlıdır. Belə ki, istehsalın inkişaf etdirilməsi və genişləndirilməsi üçün bir neçə şəxsin vəsaiti kifayət etmir. Bunun üçün daha çox sayda sahibkarın və digər şəxslərin maliyyə vəsaitlərinin səfərbər edilməsi lazım gəlir. Qiymətli kağızları almaq pul kapitalının bir hissəsini borca vermək deməkdir. Qiymətli kağızların mühüm keyfiyyəti onların likvidliyi (yəni istənilən anda pula çevrilə bilmək) və ölkədə olan sərbəst pul vəsaitlərinin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə cəlb edilməsidir. Qiymətli kağızlar əmlak hüquqlarını və borc münasibətlərini təsdiqləyən pul sənədidir. Qiymətli kağızlara səhmlər, istiqrazlar, veksellər, sertifikatlar və s. aiddir, nağd və nağdsız formada buraxılır. Qiymətli kağızlar sərbəst pul vəsaitlərinin səfərbərliyə alınması, iqtisadiyyata investisiyaların cəlb edilməsi, investidlərə qiymətli

kağızlar haqqında məlumat verilməsi, iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi, iqtisadiyyatın informasiya təminatı, açıq bazarlarda əməliyyatlar aparmaqla pul kredit sisteminin tənzimlənməsi və s. funksiyalar həyata keçirirlər. Qiymətli kağızların meydana gəlməsi nəticəsində kapitalın ikiləşməsi baş verir. Bir tərəfdə real kapital, yəni istehsal fondları formasında olan kapital, digər tərəfdə isə onların qiymətli kağızlar formasında ifadələri mövcud olur.

44. Kommersiya banklarının əməliyyatları

İkipilləli bank sisteminin digər hissəsi kommersiya bankıdır. Bu əsasən bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə fəaliyyət göstərir. Kommersiya Bankları kredit, faiz və vasitəçilik əməliyyatlarını həyata keçirir, bütövlükdə ölkədə tədiyyə dövriyyəsini təşkil edirlər. Kommersiya banklarının əməliyyatlarına pul hesablaşmalarının (nəqd və nəqdsiz qaydada) həyata keçirilməsi, müxtəlif bazar subyektlərinə müxtəlif məqsədlərlə müddətli kreditlərin verilməsi, tədiyyə dövriyyəsinə xidmət etmək, qiymətli kağızların alverini təşkil etmək, dividendlərin və faizlərin verilməsi ilə məşğul olmaq daxildir.

Kommersiya banklarının passiv əməliyyatlarına pul vəsaitlərinin toplanması daxildir. Onun vəsaitləri Milli Bankın bankın vəsaitləri, borc vəsaitləri və cəlb-edilmiş vəsaitləri və digər banklardan alınmış kreditlər hesabına əmələ gəlir. Aktiv əməliyyatlarına müəssisə və firmalara, əhaliyə və digər banklara qısa və uzunmüddətli kreditlər vermək, kapital qoyuluşlarını maliyyələşdirmək, qiymətli kağızlara qoyuluşlar aiddir. Müasir şəraitdə kommersiya bankları əməliyyatları daha da genişlənərək firmalarda maliyyə vəziyyətinin təhlili, kredit kartoçkalarının buraxılması, valyuta dəyişmək, müştərilərin qiymətli şeylərini saxlamaq və s. fəaliyyətləri əhatə edir. Kommersiya banklarının fəaliyyəti özlərinin pul yaratmaq qabiliyyətinin malik olması, iqtisadi müstəqilliyinin olması, kreditləşmədə vasitəçiliyin həyata keçirilməsi, hesablaşma ödəniş mexanizminin təmin edilməsi, qiymətli kağızlarla əməliyyatlarda vasitəçiliyin aparılması və s. prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərir. Digər kredittəşkilatlarından fərqli olaraq öz fəaliyyətlərində meydana gələn riskləri öz üzərinə götürürlər.

45. Əhali gəlirləri və onların növləri.

Əhalinin həyat səviyyəsi ilk növbədə onların əldə etdiyi gəlirlərdən asılıdır. Əhali gəlirləri müəyyən vaxt ərzində cəmiyyət üzvlərinin sərəncamına daxil olur və onların

şəxsi gəlirlərini təşkil edir. Əhalinin istehlak səviyyəsini müəyyən edən gəlirlər pul və natural formada çıxış edir. Pul gəlirlərinə əmək haqqı, mənfəət, pensiya, təqaüd, müxtəlif növ yardımlar, müavinət, faiz, renta, dividend və s. daxildir. Natural gəlirlərə isə şəxsi istehlak üçün istehsal olunan məhsullar aiddir. Əhali gəlirləri əsasən aşağıdakı mənbədən formalaşır: əmək gəliri (əmək haqqı), mülkiyyətdən və sahibkarlıq fəaliyyətdən əldə olunan gəlir (divident, faiz, renta, mənfəət), sosial transfertlər (pensiya, işsizliyə görə müavinət, yardımlar və s.), şəxsi yardımçı və fermer təsərrüfatından gələn gəlirlər.

İstehsalın nəticəsi olan məhsul və xidmətlərin dəyəri pulla ifadə olunduğundan gəlirlər də pul gəlirləri formasında üzə çıxır və nominal və real gəlirlərə ayrılır. Nominal gəlir (hesablanmış gəlir) müəyyən dövr üçün alınmış pulun ümumi miqdarıdır. Nominal gəlirlər gəlirlərin real artımını tam və dəqiq əks etdirə bilmir, çünki əmtəə və xidmətlərin qiymətinin artması gəlirlər haqqında tam və dəqiq məlumat verə bilmir. Buna görə də qiymət dəyişikliklərini nəzərə alan real gəlirlər əhalinin əldə etdiyi gəlirə alacağı əmtəə və xidmətləri əks etdirir.

46. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi və mahiyyəti.

Ölkəmizin tarixi (qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olması), geosiyasi (Qərb-Şərq, Şimal-Cənub dəhlizi), iqtisadi (quruda və dənizdə zəngin resurs potensialı), milli, mədəni, dini dəyərləri (tolerant ölkə olması) baxımından iqtisadi təhlükəsizliyin və milli maraqların qorunması baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Cəmiyyətin inkişafının ilkin dövrlərində dövlət ölkədə qayda-qanun yaratmaq, ordunu saxlamaq, milli təhlükəsizliyi təmin etmək kimi vəzifələri həyata keçirmişdir. Lakin XIX əsrin sonundan başlayaraq dövlət iqtisadi proseslərə daha çox müdaxilə etmişdir. İqtisadiyyatın maksimum liberallaşdırılması belə dövlətin iqtisadi proseslərin idarə edilməsində iştirakını inkar etmir.

Sosial - iqtisadi proseslərin idarə olunmasının əsasən iki tipii mövcud olmuşdur. Bunlardan biri inzibati-amirlik sistemidir ki, (Keçmiş Sovetlər İttifaqı) burada dövlət bütövlükdə iqtisadiyyatı idarə etmiş, bütün məsələləri mərkəzləşmiş qaydada həll etmişdir. Digəri isə bazar sistemidir ki, bu sistemdə dövlət inzibati yolla idarə olunmanı yox, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi funksiyasını yerinə yetirmişdir. İqtisadiyyatda dövlətin rolu haqqında tarixən müxtəlif baxışlar mövcud olmuş və bunlar bir-birini əvəz etmişdir.

Klassik fikrin nümayəndələri (A.Smit, D.Rikardo, U.Cevons, A.Marşal) iqtisadiyyatda dövlətin rolunu ancaq ölkənin müdafiə sisteminin möhkəmləndirilməsində görmüş və iqtisadiyyatın öz-özünü tənzim etməsini əsas hesab etmişlər. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi 1929-33-cü illərin iqtisadi böhranı zamanı daha qabarıq üzə çıxdı. Belə ki, əksər dünya ölkələrini bürümüş olan Böyük iqtisadi böhran göstərdi ki, ölkələrdə stabil inkişafı təmin etmək üçün bazar sistemi dövlətin tənzimləmə tədbirləri ilə tamamlanmalıdır. Bu mövqe öz nəzəri əksini məşhur iqtisadçı C.Keynsin «Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi» (1936) əsərində tapmışdır. Bu dövrdən iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi haqqında Keyns nəzəriyyəsi iqtisadi həyatda praktiki olaraq tətbiq edilmişdir. XX əsrin 60-cı illərində yaranan neonaynsgilərin (C.Helbreyt, P.Samuelson, R.Solon və b.) fikrincə kapitalizmin ötürülməkdə olan mövqelərin bərpa etmək üçün dövlət sosial ədalət və sosial təminatı tənzimlənməlidir. Sonralar neokonservativ nəzəriyyəçilər konkret dövrdə cəmiyyətin sosial-iqtisadi tələblərini daha geniş nəzərə almağa imkan verən tənzimlənməsi əsas saymışlar.

Monetarizm məktəbi dövlətin iqtisadiyyata geniş müdaxiləsini lazım bilməmiş, onun rolunu yalnız pul tədavülü sahəsinin tənzimlənməsində görmüşdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin II yarısından başlayaraq iqtisadiyyatın sosial yönümlülüyünün artması dövlətin sosial və iqtisadi proseslərə müdaxiləsini daha da artırmışdır. Buna görə də neokeynsçilər bu sahələrin tənzimlənməsini zəruri hesab etmişlər. Müasir nəzəriyyəçilər konkret dövrdə cəmiyyətin sosial-iqtisadi tələblərini daha geniş almağa imkan verən tənzimlənməni əsas saymışlar.

Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin zəruriliyi cəmiyyətdə mövcud olan sosial-iqtisadi problemlər, ölkələrarası xarici iqtisadi əlaqələr, idarəetmə proseslərinin mürəkkəbləşməsi, ekoloji problemlər, inhisarçılıq, makroiqtisadi inkişafın qeyri-sabitliyi, ehtiyatların və gəlirlərin qeyri-bərabərliyi ilə də əlaqədardır. Bu problemlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirilməsi üzrə tədirlər sistemi iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi adlanır.

47. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin üsulları və formaları.

Bu funksiyaları reallaşdırmaq üçün dövlətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsini **dolayı** (iqtisadi) və **birbaşa** (inzibati) həyata keçirir. İqtisadi tənzimləmə üsullarına aiddir: 1) dövlət xərcləri və vergiləri ilə bağlı **fiskal siyasət**-bu üsulla dövlət öz mövcudluğu üçün

lazım olan maliyyə vəsaitlərini vergilər hesabına əldə edir və onlardan sosial-iqtisadi inkişafı maliyyələşdirmək üçün istifadə edir. O inflyasiyaya qarşı mübarizədə və məşğulluğun təmin olunmasında mühüm alətdir. 2) **Qiymət siyasəti** - dövlət sosial gərginliyi zəiflətmək üçün əmtəə və xidmətlərə güzəştli qiymətlər tətbiq etmək yolu ilə qiymət üzərində dövlət nəzarətini təşkil edir. 3) **Pul-kredit** siyasəti-dövlət faizin səviyyəsini dəyişməklə, kreditlərin verilməsində məlum prinsiplərin gözlənilməsi ilə iqtisadiyyatı sağlamlaşdırır. Həmçinin pul tədavülü və onun hərəkət qanununa uyğun olaraq pulun həddən artıq buraxılmasına və qiymətdən düşməsinə yol verilməsi üçün dövlət nəzarəti zəruridir. 4) **Gömrük siyasəti** - xaricdən ölkəyə əmtəə axınının qarşısını almaq üçün və daxili bazarı qorumaq üçün gömrük siyasəti həyata keçirir. 5) **Xarici iqtisadi siyasət** - ixracı stimullaşdırmaq üçün xarici iqtisadi əlaqələri həyata keçirir.

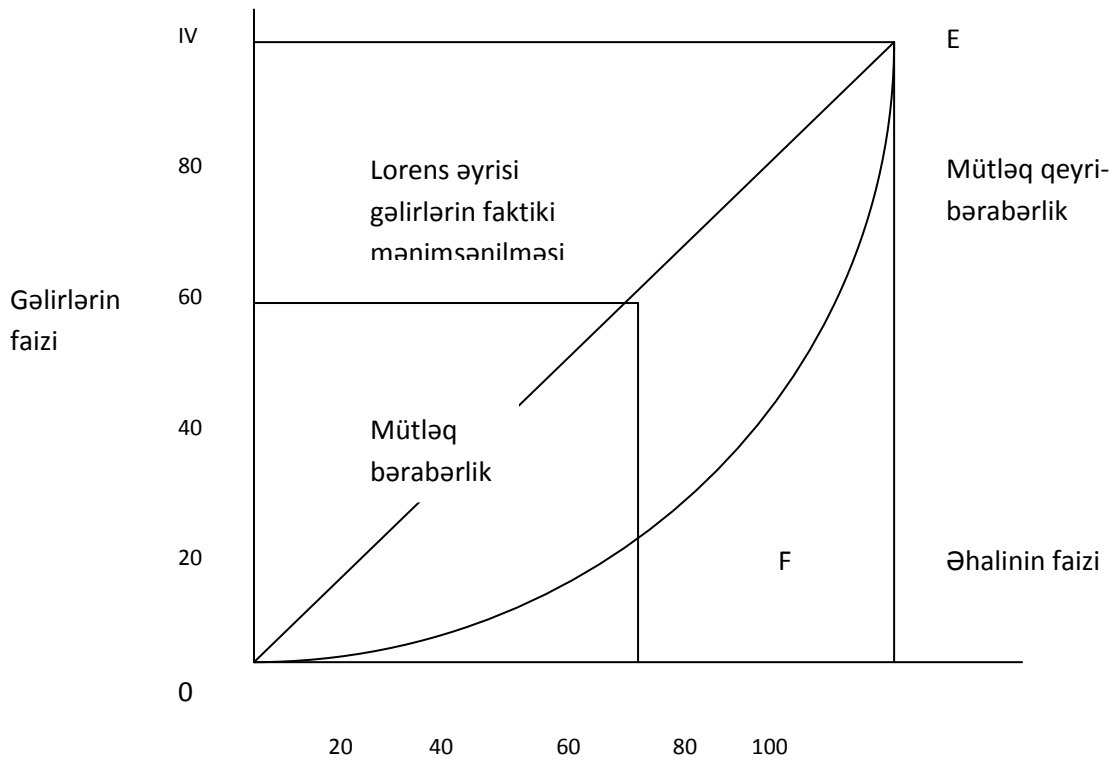
Birbaşa (inzibati) tənzimləmə üsullarına isə iqtisadiyyatın inhisarlaşmasına qarşı həyata keçirilən antiinhisar tədbirləri, qiymətin müəyyən səviyyəsi üzərində nəzarət, (10%-dən sox olmur) kapital ixracına nəzarət, elmi-texniki tərəqqi, xarici iqtisadi əlaqələr sisteminin üzlaşdırılması, ekologiya, müdafiə və əhəlinin gəlirləri sahəsində cəmiyyətin uzunmüddətli mənafeələrinin həyata keçirilməsi üçün bazar sisteminin netativ təsirlərini aradan qaldırmaq aiddir. Dövlət inzibati metodlarla tənzimləmə zamanı qanunlar, qərarlar, sərəncamlar və birbaşa göstərişlərdən istifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir inzibati tənzimləmə müəyyən iqtisadi vasitələrin köməyi ilə reallaşır.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin aşağıdakı formaları mövcuddur: hüquqi tənzimləmədə antiinhisar qanunvericiliyi və mülkiyyət hüququnun qorunması, maliyyə iqtisadi tənzimləmədə qiymətlər, inflyasiya, pul tədavülün, əhəli gəlirlərin, iqtisadiyyatın planlaşdırılması və proqramlaşdırılması; sosial iqtisadi tənzimləmədə isə əhəli gəlirləri, məşğulluq, əhəlinin sosial müdafiəsi həyata keçirilir.

48. Gəlirlərin qeyri-bərabərliyi və onun ölçülməsi üsulları

Gəlirlər sahəsində qarşıya çıxan əsas problemlərdən biri də gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsüdür. Bu problem həmişə mövcud olmuşdur və gələcəkdə də olacaqdır. Çünki, insnaların qabiliyyət baxımından eyni olmaması, peşə və təhsil səviyyəsindəki fərqlər, mülkiyyətdəki fərqlər bazardakı vəziyyət və s. obyektiv xüsusiyyətlər onların gəlirlərinin bir-birindən fərqli olmasını labud edir. Lakin cəmiyyətdəki əsas problem bu qeyri-

bərabərlikdə yox, bu fərqin çox olmasındadır. Amerika iqtisadçısı və statistiki M.Lorens gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsünü qrafik şəklində belə təsvir etmişdir.

A nöqtəsi göstərir ki, 100% əhali 100% gəlir əldə etmişdir E nöqtəsi isə göstərir ki, 50% əhali 50% gəlir əldə etmişdir. Ancaq bazar iqtisadiyyatı şəraitində gəlirlərin tam bərabər bölgüsü mümkün olmadığından real bölgü OFA əyrisi (Lorens əyrisi) ilə təsvir olunmuşdur. Lorens əyrisi 0 A düz xəttindən nə qədər çox kənarlaşarsa gəlirlərin qeyri-bərabərliyi də bir o qədər çox olar. Mütləq bərabərlik xətti ilə (0A) Lorens əyrisi (OF A) arasındakı sahənin 0AB üçbucağının sahəsinə nisbəti gəlirlərin bölgüsündəki bərabərsizliyin dərəcəsini əks etdirir və İtalyan iqtisadçısı və statistiki Cini'nin adı ilə Cini əmsalı adlanır. Deməli, Lorens əyrisi 0A xəttindən nə qədər çox uzaqlaşarsa qeyri-bərabərlik bir o qədər artacaq və 0-la 1 arasında dəyişərək Cini əmsalı da 1-ə yaxınlaşacaq.

49. Qlobal iqtisadi problemlərin mahiyyəti və təsnifatı

Qlobal iqtisadi problemlər cəmiyyətlə təbiət və insanlar arasında qarşılıqlı münasibətləri ifadə edir. Məlumdur ki, cəmiyyətin inkişafı təbii ehtiyatlardan çox asılıdır. Lakin bu təbii sərvətlər məhdud və tükənən olduğu üçün onlardan səmərəli istifadə

etmək, bərpa oluna bilməyən təbii ehtiyatları əvəz edən yeni təbii ehtiyat və xammal mənbələrinin, istilik-enerji mənbələrinin axtarılıb tapılması və cəmiyyətin sərəncamına verilməsi lazım gəlir. Həmçinin yerin təkindən faydalı qazıntıların, neftin, qazın, suyun intensiv çıxarılması ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olur. Ətraf mühitin çirklənməsi dedikdə havanın, suyun və torpaqlarının pisləşməsi nəzərdə tutulur. Onların lazımı qaydada istismar olunmaması torpaq sahələrinin korlanmasına, sənayenin zərərli tullantıları su hövzələrin çirklənməsinə gətirib çıxarmışdır. Dünya miqyasında ətraf mühitin mühafizəsi, hava məkanının okean və dənizlərin çirklənməsi, təbii ehtiyatların tükənməsi təkcə bu gün üçün deyil gələcək üçün təhlükəlidir. Ona görə də ekoloji mühitin mühafizəsi üçün bütün ölkələrdə faydalı qazıntı yataqlarının istismarının yeni üsullarının tətbiq olunması, xamalların tam və səmərəli istifadəsi üçün texnoloji proseslər təkmilləşdirilir. Bu problemlərin həll edilməsi başlıca qlobal iqtisadi problemlərin: təbii ehtiyatlardan daha səmərəli və məqsədyönlü istifadə edilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi, xalqların iqtisadi gerililiyinin aradan qaldırılması, energetika, ərzaq və xammal qıtlığı, aclıq, yoxsulluq, işsizlik və s. həllinə şərait yaradır.

Müxtəlif ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyələri arasındakı kəskin fərqlər də müasir dövrün qlobal problemlərindən biridir. Müxtəlif təbii, dini milli, və s. səbəblər nəticəsində dünyanın müxtəlif ölkələrinin iqtisadi inkişaf səviyyələri bir-birindən kəskin sürətdə fərqlənir. Əmək məhsuldarlığının aşağı səviyyəsi əhalini yaşamaq üçün zəruri olan istehlak məhsulları ilə təmin edə bilmir. Bununla əlaqədar geridə qalan ölkələrdə aclıq, yoxsulluq, savadsızlıq, xəstəlik halları geniş miqyas alır. Ərzaq çatışmazlığı problemi bunlardan ən mühümüdür. Xroniki aclıq, istehsalın kalorilik normativinə uyğun gəlməməsi və qida rasionun keyfiyyətsiz olması ərzaq probleminin bu ölkələrdə daha kəskin üzə çıxmasına səbəb olur. Buna görə də ərzaq istehsalı sahəsindəki böhran dünya dövlətlərinin diqqət mərkəzindədir. Bu ölkələrin iqtisadi geriliyini aradan qaldırmaq üçün beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın bütün formalarından və gücündən müəyyən qədər istifadə olunur. Məs. geridə qalan ölkələrin əhəlisinə pulsuz və güzəştlər əsasında ərzaq məhsulları göndərilir, müxtəlif formada yardımlar həyata keçirirlər. Bu baxımdan Dünya ərzaq proqramı daxilində olan Beynəlxalq Fövqaləddə fondu inkişaf etmiş ölkələrlə geridə qalmış ölkələr arasında əlaqələndirici rol oynayır. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (BYIB) dövlətləarası iqtisadi əməkdaşlıq formalarını həyata keçirirlər.

Qlobal problemlərin xarakterik cəhəti onların çox böyük əhəmiyyət kəsb etməsi və beynəlxalq xarakter daşmasıdır. Beynəlxalq istehal və mübadilə korporasiyalarının miqyası transmilli korporasiyalar çərçivəsində genişlənmiş və dünya təsərrüfatında geniş yer tutur. Yalnız istehsal və satış əlaqələri deyil, həm də borc kapitalının bir-biri ilə qarışması xeyli güclənmişdir. Bunlarla yanaşı ticarət və maliyyə əməliyyatlarının beynəlxalq tənzimlənmə sistemi formalaşır. Onların həyata keçirilməsi qaydaları ixtisaslaşdırılmış beynəlxalq təşkilatlarda – Ümumittifaq Ticarət Təşkilatı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Beynəlxalq İnkişaf və Yenidən qurma bankında razılaşdırılır. Son vaxtlar əmtəə və maliyyə bazarlarının qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsində maliyyə bazarlarının da qloballaşması baş verir. Maliyyə kapitalları ilə əməliyyatlar yalnız milli bazarlarda deyil, həm də beynəlxalq bazarlarda həyata keçirilir və onları dünyanın mərkəzi bankları, dövlət orqanları aparır.

50. Pul bazarı və onun mahiyyətləri

Qeyd etmək lazımdır ki, pul tədavülünün tənzimlənməsində əsas yeri pula olan tələb və təklifinin müəyyən edilməsi tutur. İqtisadiyyatın bütün sahələrində pula olan tələb onun likvidliyindən irəli gəlir. Pula olan tələb bazarın pul vəsaitlərinə olan ümumi tələbatı ilə müəyyən edilir. O pulun tədavül vasitəsi və yığıcı vasitəsi funksiyasından irəli gəlir. Belə ki, məhsul və xidmətlərin alqı-satqısı həyata keçirmək üçün müəyyən miqdar pul lazım gəlir. Bu cəmiyyətin ümumi pul gəliri ilə müəyyən olunur və ümumi milli məhsulla düz mütənasib olaraq dəyişir. Eyni zamanda qiymətli kağızları (səhmlə istiqrazlara) əldə etmək üçün müəyyən miqdar pul tələb olunur. Bu isə dividendlər və faizlər formasında faiz dərəcələrinə tərs mütənasib olaraq dəyişir. Faiz dərəcəsi aşağı olduqda insanlar daha çox maliyyə aktivləri əldə etməyə çalışırlar və ya əksinə. Pul təklif dar mənada – Mərkəzi Bankın başqa banklarla və fond birxalalarında əməliyyatların emissiyası nəticəsində tədavülə çıxarılan pulun miqdarını əks etdirir, geniş mənada pul təklifinə həmçinin Kommersiya banklarının hesablarındakı pullar, maliyyə təşkilatlarının hesablarındakı depozitləri daxildir. Pul təklifi azalanda müvəqqəti olaraq pul çatışmazlığı əmələ gəlir. Əhali səhm və istiqrazlarını satmaqla pul qıtlığını aradan saldırmağa çalışır. Qiymətli kağızların təklifinin artması onların dəyərini aşağı salır və eyni zamanda faiz dərəcələrini artırır. Bu da əldə olan pulların miqdarının azalmasına səbəb olur. Pula olan tələbin azalmalı nəticəsində pul bazarı müvazinət vəziyyətində qayır.